

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Katedra za noviju hrvatsku književnost

Zagreb, rujan 2017.

MIROSLAV KRLEŽA I EMIGRANTSKA *HRVATSKA REVIJA*

DIPLOMSKI RAD

Mentor:

Prof. dr. sc. Vinko Brešić

Studentica:

Ivona Štajminger

Sadržaj

Uvod	3
Tema i cilj istraživanja	3
Metode istraživanja i korpus	4
I. Život i djelo Miroslava Krleže	4
Miroslav Krležina i Nezavisna država Hrvatska	10
Krležina o hrvatskoj emigraciji	14
II. Hrvatska emigrantska književnost.....	15
Časopis "Hrvatska revija"	17
III. Emigrantska "Hrvatska revija" o Miroslavu Krleži	19
Za Krležina života	19
Nakon Krležine smrti	43
Zaključak	54
Literatura	57
Primarna	57
Sekundarna	62

Uvod

Tema i cilj istraživanja

Tema Miroslav Krleža i emigrantska "Hrvatska revija" je odabrana potaknuta seminarskim čitanjem eseja dvojice hrvatskih emigrantskih pisaca o Krleži. Riječ je o Bogdanu Radici i eseju "Sukob stvaraoca i čovjeka – poslije smrti Miroslava Krleže" i o Vinku Grubišiću i njegovom eseju "Kontradikcije književnog djela i životne poniznosti – povodom smrti Miroslava Krleže". U tim esejima vidljiv je stav koji je hrvatska emigracija imala o Miroslavu Krleži – može se uočiti diskrepancija u njihovom viđenju Krleže kao pisca i Krleže kao osobe koja je imala političku moć u tadašnjoj državi, ali je po njihovom mišljenju nije iskoristila. Potom sam odlučila istražiti ovu temu, odnosno uzeti u obzir i ostale napise o Krleži te pratiti kako se taj odnos razvija (mijenja ili ne mijenja?) od osnutka "Revije" do njezina povratka u domovinu. Zanimalo me je mogu li spomenuta dva eseja dvojice ključnih emigrantskih autora biti reprezentativni za recepciju Krleže u hrvatskim emigrantskim krugovima.

U diplomskom će se radu, nakon uvoda s najvažnijim tezama o životu i djelu Miroslava Krleže te osnovnih spoznaja o časopisu "Hrvatska revija", dati pregled priloga o ovome autoru u "Reviji", a potom ih kronološki čitati, tj. analizirati i interpretirati. Za određivanje korpusa poslužit će "Bibliografija Hrvatske revije" u kojoj se mogu pronaći svi brojevi tog časopisa i autori koji su pisali o Krleži. Na temelju provedene analize i interpretacije rezultata očekujem da ću izvesti zaključak ne samo o tome tko je sve pisao o ovome piscu, nego i kakva je uređivačka politika "Hrvatske revije" bila prema glavnom autoru matične književnosti. Pokušat ću napraviti i tipologiju stavova ako mi to korpus dopusti te uočiti moguće aporije u stavovima emigrantskih autora, odnosno aspektirati Krležinu recepciju.

Osim stavova emigracije, bit će prikazani i stavovi Miroslava Krleže o "Hrvatskoj reviji" i piscima koji u njoj djeluju, a preko toga ujedno utvrditi načelni odnos matične književnosti i njezina emigrantskog, izvanmatičnoga dijela. Uz pomoć predmetne literature (V. Nikolić, S. Lasić, D. Jelčić, V. Grubišić, V. Brešić, C. Milanja, B. Škvorc, T. Šakić i dr.) u konačnici bih pokušala svoju temu zaključiti osvrtom na fenomen hrvatske književnosti kao heterogene, političkim i ideološkim razlozima traumatične činjenice, umjesto homogene i u sebi pomirene nacionalne kulturne stvarnosti kakvom se trenutno doima.

Ovom istraživanju uvelike je pridonijela "Bibliografija Hrvatske revije", u kojoj su kronološki popisani objavljeni članci autora koji su surađivali s "Revijom". U njoj je pronađeno ukupno 125 članaka u kojima se spominje Miroslav Krleža te 5 stiliziranih fotografija raznih umjetnika koji su naslikali Krležin portret. Budući da je "Bibliografija" popisala sve članke do 2000. godine, analizirani će popis biti manji jer se u ovom istraživanju nastoje istražiti stavovi pisaca u emigraciji, a "Revija" se 1991. godine, nakon mnogo godina izbivanja i izlaženja u emigraciji, ponovno počela objavljivati u Hrvatskoj.

Eseji Bogdana Radice "Sukob stvaraoaca i čovjeka – poslije smrti Miroslava Krleže" i Vinka Grubišića "Kontradikcije književnog djela i životne poniznosti – povodom smrti Miroslava Krleže" tekstovi su koji sadrže hipotezu istraživanja. U njima je vidljiv stav koji je hrvatska emigracija imala o Miroslavu Krleži – uočena je diskrepancija u njihovom viđenju Krleže kao pisca i Krleže kao osobe koja je imala političku moć u tadašnjoj državi, ali je po njihovom mišljenju nije iskoristila. Unatoč njihovom negativnom stavu prema Krleži kao osobi, cijene ga kao književnika te smatraju da je mnogo doprinio stvaranju hrvatske književnosti. U sljedećem poglavlju nastojat će se istražiti kako se taj odnos navedenih i ostalih emigrantskih pisaca prema Krleži razvija od osnutka "Hrvatske revije" pa sve do njezina povratka u domovinu. Osim stavova emigrantskih pisaca o Krleži, jedan od ciljeva je i pokušati otkriti i Krležin stav prema emigraciji, ukoliko to korpus dopusti. Svi relevantni članci koji su navedeni u "Bibliografiji" u nastavku će biti analizirani kronološkim redoslijedom.

I. Život i djelo Miroslava Krleže

Miroslav Krleža rođen je u Zagrebu 7. srpnja 1893. u obitelji gradskog redarstvenog nadstražara Miroslava i majke Ivke. O roditeljima, piše Lasić (1982:32), Krleža je ostavio vrlo malo podataka te je to možda jedna od najosjetljivijih točaka u njegovoj biografiji, ali je poznato da odnos oca i sina nije bio idiličan, već je išao linijom konstantnog otpora. Važnu ulogu u Krležinom djetinjstvu imala je njegova baka po majci, Terezija Drožar: „Nije bila bogomoljka, ali je način njezina vjerovanja bio fantastičan i to je imalo velikog utjecaja na imaginaciju njezinog unuka" (Lasić, 1982:36), a Krleža je to opisao u "Djetinjstvu u Agramu godine 1902-03" U "Krležijani" (1999) je opisan njegov put od školovanja u Zagrebu, gdje je prva četiri razreda prošao s odličnim uspjehom, da bi u Kraljevskoj velikoj donjogradskoj gimnaziji

njegov uspjeh sve više slabio, do toga da se preselio u Kraljevsku veliku gornjogradsku gimnaziju gdje je kao ponavljač završio četvrti razred te se odlučio na odlazak u kadetsku školu u Pečuh, u Mađarsku. Još u gimnaziji u Zagrebu više nije htio ministrirati te je: „prekinuo sa svojom katoličkom praksom, nagrizen nečistom savjesti. Darwinističke teze i mutne erotske želje vode ga praktičnom ateizmu" (Lasić, 1982:54). Tijekom školovanja u Pečuhu bio je jedan od najboljih učenika te se oduševljavao brojnim mađarskim književnicima (Petöfi), kao i filozofima (Schopenhauer). Nakon tri godine kadetske škole u Pečuhu, dobio je carsku stipendiju za mađarsku vojnu akademiju Ludoviceum o čemu svjedoči i sam Krleža: „Svršivši taj niži oficirski zavod dobio sam kao jedan od najboljih đaka svoga godišta carsku stipendiju za mađarsku vojnu akademiju u Budimpešti, Ludoviceum" (1932:148).

U razgovoru s Čengićem (Visković, 1999:888 prema Čengić, 1985,I,134) Krleža sebe politički definira kao supilovca, sljedbenika Franje Supila, a njegov „intenzivan hrvatski osjećaj, kojemu prigovaraju njegovi profesori, ne isključuje afirmativan odnos prema Srbiji i ideji južnoslavenskoga državnoga zajedništva" (Visković, 1999:558). Mladi će Krleža biti i pod istragom zbog jedne domaće zadaće te kažnjen sa šest dana zatvora, zabranom privatne lektire, zapljenom ruskih i srpskih knjiga te zabranom izlaska u grad do kraja godine. No, Krleža se ne odriče svojih literarnih interesa te postaje sve više svjestan činjenice da vojni poziv nije za njega, a zaokuplja ga ambivalentna domovinska čežnja i sve veći otpor prema Pešti kao "tlačiteljici hrvatske" (Visković, 1999:560). 1913. godine napokon napušta Ludoviceum i odlazi u Pariz, a nakon toga i u Solun gdje pribavlja lažne dokumente kojima uspijeva doći do Skopja gdje mu se ruše svi mladenački ideali vezani za Srbiju: „Krleža je tu, u Skopju, umjesto slobode, bratstva i kulture sreo agresivnu, militarističku i ekspanzionističku državnu silu" (Lasić, 1982:104). Pod natuknicom "Životopis" u "Krležijani" (1999:560) stoji kako je Krlezu spasio jedan artiljerijski major u službi kod glavne komande, što mu je pomoglo da pobjegne u Zemun, no uhitila ga je austrijska pogranična policija na temelju tjeralice što ju je izdala komanda Ludoviceuma te ga od tamo isključuju. Krleža se vraća u Zagreb gdje se intenzivno počeo baviti književnim radom, piše "Legendu", "Maskeratu" i prvu verziju "Salome". "Legenda" 1914. izlazi u Marjanovićevom književnom tjedniku "Književne novosti". U istom tjedniku 1914. štampana je "Maskerata" i "Fragmenti", a paralelno radi i na simfonijama. 1924. dobiva poziv od austrougarskih vojnih vlasti da se javi radi regrutacije, no odbijen je zbog nedovoljne težine (v. Visković, 1999:562). 1915. donosi svoje drame Bachu, ravnatelju drame HNK: "U predvečerje", "Leševi", "Kraljevo", ali ih Bach odbija kao neizvedive. „I gotovo cijelu 1915. Krleža je proveo kao civil u Zagrebu: mobiliziran je tek u prosincu. Bez namještenja, bez

prihoda, grozničavo radeći, nastojao je naći izlaz iz apsurd u kojem se našao: oscilira između pesimističke nostalgije i volje da se ne preda" (Lasić, 1982:120). Kako navodi Visković (1999 prema Lasić, 1987:626), 1916. je dobio zadatak uvježbavati vojnike na poligonima po zagrebačkoj periferiji. Tada se razbolio te osim u bolnicama u Zagrebu, odlazi u Lovran, kasnije neko vrijeme boravi na ratištu u Galiciji, ali je nakon dva mjeseca oslobođen vojne službe jer mu se bolest vratila: „osjećaj apsurd ratovanja i besmislene smrti, naveli su ga na zamisao o antimarcijalnom proznom ciklusu *Hrvatski bog Mars*" (Visković, 1999: 562). 1917. godinu provodi u Zagrebu gdje radi prvo kao prevoditelj, a zatim i u Uredu za pomoć postradalima u ratu te izbjegava opasnost ponovnog upućivanja na frontu. Te su godine nastale i njegove drame "Smrt Franje Kadavera" i "Veliki meštar sviju hulja", "Kristofor Kolumbo", "Pan". Lasić navodi kako je objavljivanje "Pana" trenutak u kojem je Krleža bio bačen u samo središte hrvatske književnosti: „Štampao ga je uz pomoć Ljube Babića. Naime, Babić je financirao to izdanje ne vjerujući ni u kakav uspjeh. Dogodilo se suprotno: "Pan" je "planuo". Oko 700 primjeraka prodalo se za nekoliko tjedana" (1982:130-131).

S približavanjem kraja I. svjetskog rata Krleža se sve više politički angažira „zajedno sa svojim prijateljima Cvijićem i Horvatinom došao je 1917. samoinicijativno lideru socijaldemokrata Koraću i ponudio suradnju (...) Korać ih je angažirao u stranačkome glasilu *Sloboda*" (Visković, 1999:563). Krleža ulazi i u konflikt na nekom socijaldemokratskom skupu, a sve zato jer nije zadovoljan „integralističkom euforijom koja je zahvatila hrvatske intelektualne elite iako i sam zagovara južnoslavensku integraciju, ali na supilovskim federalističkim osnovama koje bi Hrvatima trebale osigurati ravnopravnost" (ibid.). Krleža pozornost izaziva kako javnim ekscesima tako i literarnim djelima. Od 1918. do 1950., kada postaje direktorom Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, kako navodi Lasić (1982:139), Krleža će živjeti samo od svog pisanja budući da više neće imati stalnog namještenja. Krležu više ne zadovoljava samo pisanje za novine pa zajedno s Augustom Cesarcem pokreće i uređuje časopis "Plamen". Lasić (1982:148) navodi kako je petnaesti broj zaplijenjen zbog Krležinog eseja "Eppur si muove" te je daljnje izdavanje časopisa zabranjeno. Krleža ulazi u polemike s Prohaskom i Bachom kome je „svoju nesklonost pokazao najprije javnim skandalom koji je izazvao 1919. u HNK-u kad je prosvjedovao zbog repertoarne politike J. Bacha za vrijeme predstave" (Visković. 1982:564). Krleža je napisao: „ (...) za vrijeme prikazivanja prve aktovke "Rod" ja sam ustao u gledalištu i, izjavivši da takve stvari spadaju u peštanski Orfeum, a ne na scenu narodnog kazališta, ostavio sam gledalište demonstrativno" (1932:114).

Što se Krležina privatnog života tiče, 1919. se oženio za Leposavu Kangrgu Belu u Zagrebu. Vrlo aktivno sudjeluje u radu Komunističke partije, seli se s Belom u Dugu Rijeku budući da ona tamo dobiva posao učiteljice, ali su se uskoro vratili u Zagreb. Novi ravnatelj Drame HNK-a Raić prihvatio je njegovu dramu "Galiciju", no ona je sat vremena prije premijere otkazana (Visković, 1999:565). Sljedećih je godina Krleža napisao i objavio brojne literarne radove za koje je dobio niz pohvala, ali i kritika ("Hrvatski bog Mars", "Tri kavalira gospođice Melanije", "Vučjak", "Galicija", "Adam i Eva", "Golgota"...), a suradnik je i u brojnim časopisima: "Savremeniku", "Novoj Europi", "Riječi", "Omladinskoj borbi", a kasnije i u "Književniku" i Matičinoj "Hrvatskoj reviji". Sve suradnje u časopisima bile su izrazito plodne i Krleža je u njima objavljivao brojne tekstove, no uvijek je osjećao nedostatak vlastitog časopisa u kojem bi mogao nesputano pisati. Angažira se i oko „pomoći svojim prijateljima komunističkim liderima kojima se u tom trenutku sudi" (Visković, 1999:567).

Krleža u to vrijeme i mnogo putuje, što zbog rješavanja političkih razloga, što zbog druženja sa svojim suradnicima. Putovao je u Brno, Prag, Čehoslovačku i Poljsku „s namjerom da dobije sovjetsku vizu i odatle ode u Moskvu (...). Lasić pretpostavlja da je želio sudjelovati u rješavanju aktualnih i bitnih problema KPJ" (Visković, 1999:570 prema Lasić, 1982:229).

Njegove zamisli često neće dobro proći ni na ljevici kojoj se priklanjao. Krležin će Predgovor "Podravskim motivima" Krste Hegedušića izazvati brojne polemike na ljevici. Predgovorom je Krleža rekao kako se „ljepota ne može dokučiti jednostavnim istinama koje nude ljevica i desnica (...) Obraćajući se govornicima socijalne literature (...), optužuje ih da samo kompromitiraju umjetnost" (Visković, 1999:571). Krležu su optužili da je skrenuo udesno. Iako je uživao velik ugled u Komunističkoj partiji, zbog svojih je istupa često bio u sukobu s osobama iz stranke kao što je npr. s Milovanom Đilasom: „Krležino ponašanje Đilas karakterizira kao nonšalantno" (Visković, 1999:574). Rat Krleža dočekuje u Zagrebu te se osjeća ugroženo, kao ljevičar, a „uz to je oženjen i Srpkinjom koja i sama već u travnju biva pritvorena" (ibid., str. 575). Lasić (1982:298) navodi kako je Krleža bio trajni talac kojega je štitio doktor Đuro Vranešić, koji je bio direktno povezan s ustaškim vlastima. O odnosu prema Krležinim djelima Lasić navodi: „Odmah poslije konsolidacije ustaške vlasti, Krležine knjige su zabranjene, spaljene, a svako posjedovanje moglo je imati za posljedicu – slanje u logor" (1982:299) Sam ga je Pavelić pozvao na razgovor u kojem mu je priznao da ga je on osobno štitio jer da je on samo naredio da ga likvidiraju, Vranešić ga ne bi zaštitio (usp. Visković, 1999: 576). 1946. Krleža postaje članom JAZU-a, a uskoro i njezinim potpredsjednikom. Sljedećih godina mnogo putuje te mu se tiskaju brojna djela, kao i edicije. Zbog sukoba na ljevici i dalje

vodi borbu protiv Đilasa, točnije, Đilas na V. kongresu KPJ-a koji je održan 1948. čita referat u kojem je istaknuo da „KPJ ne odustaje od svoje ocjene da je grupa oko "Pečata" djelovala s revizionističkih pozicija", no „Krleža je u pauzi intervenirao kod Broza podsjećajući da se sukob na ljevici neće obnavljati" (Visković, 1999:579). Krleža je bio osoba od posebnog Brozovog povjerenja. Ta nova situacija Krleži „otvara mogućnost političke karijere; međutim, on izbjegava političke funkcije, ali djeluje u pozadini tzv. visoke politike" (ibid., str. 579). Osim političkog rada, od 1949., i nekoliko sljedećih godina, Krleža vodi i nekoliko akcija na polju kulture koje bi trebale „s jedne strane reprezentirati jugoslavenske narode pred svijetom, a s druge stvoriti na socijalističkim temeljima novi tip kulture koji neće oponašati socrealistički model karakterističan za zemlje 'realnog socijalizma', a ni slijepo se povoditi za zapadnjačkim modernizmom" (ibid., str. 579). Jedna od takvih akcija je i otvaranje Izložbe srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije. Osim predgovora Krleža je napisao i esej "Povodom izložbe jugoslavenskog srednjovjekovnog slikarstva i plastike" u Parizu 1950. godine s namjenom „da bude „ductus generalis pariške izložbe“, a objavio ga je u *Republici* (1950) i u časopisu "Jugoslavija" (1950)" (Matvejevc, 1993:381). Tekst predgovora nije dobro prošao kod nekih emigrantskih pisaca te se ne slažu oko nekih njegovih tvrdnji, osobito oko bogumilske kulture o čemu će biti riječi kasnije. Potaknut Izložbom za koju Krleža navodi sljedeće: „Moja se teorija u borbi protiv teze o dva, dotično o tri svijeta na umjetničkom planu kroz vjekove, sa Bogumilima kao klasičnim dokazom našeg vjekovnog otpora protiv Istoka i Zapada podjednako, svršila porazno, moglo bi se reći da je propala", Krleža se odlučio za novi pothvat u zemlji, sastavljanje enciklopedije: „Da bi se donekle sredili ti zamršeni pojmovi (...) prihvatio sam se enciklopedijskog posla pod pretpostavkom da se samo metodičkim radom mogu prevladati razne predrasude, a naročito primitivizam" (Lasić, 1982:353). Kako bi to i ostvario, 5. listopada 1950. osnovan je Leksikografski zavod, a Krleža postao njezinim predsjednikom. Iako je nakon II. svjetskog rata odlučio više ne ulaziti u polemike, Krleža je nakon 1950. u središtu čak dvije. Prvi put je spor bio oko njegovog dnevničkog fragmenta "Na grobu Petra Dobrovića" u kojem ironijski govori o srpskoj povijesti, a drugi put je optužen da je u Leksikografskom zavodu zaposlio poznate "frankovce i klerofašističke intelektualce" (Visković, 1999:581). Do kraja života Krleža se uglavnom bavi radom na "Enciklopediji Jugoslavije", ali i "Općoj", "Likovnoj" i "Muzičkoj enciklopediji", obavlja dužnost predsjednika Saveza književnika Jugoslavije, surađuje u "Vjesniku", pokreće časopis "Forum" te mu se izdaju brojna djela kao pojedinačni naslovi i kao sabrana djela. (Visković, 1999:583-584). Političke funkcije nije obavljao sve do 1965. godine kad „na V. kongresu SHK prihvaća političku

funkciju te postaje članom CK SKH" (Visković, 1999:585). No, to nije trajalo dugo. Ponovno je postao središtem interesa kada je 1967. potpisao Deklaraciju o nazivu hrvatskog jezika. „Čin je protumačen od političkih struktura kao izrazita nacionalistička manifestacija, poduzete su energične mjere (...) Krleža je prestao biti članom CK SHS" (Lasić, 1982:403) te je postao šutljiviji i povučeniji. Dobio je i uglednu Herderovu nagradu te brojne domaće nagrade i ostatak života provodi u pisanju i čitanju, posebno kad od sredine 1977. više ne silazi s Gvozda.

Krleža je jedan od najsvestranijih i najplodnijih hrvatskih književnika uopće. Pisao je dramske tekstove kao što su: "Legenda" (1914), "Maskerata" (1914), "Hrvatska rapsodija" (1917), "Michelangelo Buonaroti" (1919), "U predvečerje" (1919), "Galicija" (1922), "Adam i Eva" (1922), "Golgota" (1922), "Vučjak" (1923) "U agoniji" (1928), "Gospoda Glembajevi" (1928), "Leda" (1932), "U logoru" (1934), "Aretej" (1959), "Saloma" (1936), "Put u raj" (1970), zatim pjesme u jedanaest zbirki: "Pan" (1917), "Tri simfonije" (1917), "Pjesme I" i "Pjesme II" (1918), "Pjesme III" (1919), "Lirika" (1919), "Knjiga pjesama" (1931), "Knjiga lirike" (1932), "Simfonije" (1933), "Balade Petrice Kerempuha" (1936), "Pjesme u tmini" (1937). Novelistički opus dijeli se na tri ciklusa. Prema Viskoviću (2000: 394) prvome ciklusu pripadaju novele: "Bitka kod Bistrice Lesne" (1923), "Kraljevska ugarska domobranska novela" (1921), "Tri domobrana" (1921), "Baraka Pet Be" (1921), "Domobran Jambrek" (1921), "Smrt Franje Kadavera" (1921) te "Hrvatska rapsodija" (1917). Drugom ciklusu pripadaju novele tzv. malograđanskoga kruga: "Hodorlahomor Veliki ili Kako je Pero Orlić prebolio Pariz" (1919), "Veliki meštar sviju hulja" (1919), "Mlada misa Alojza Tičeka" (1921); "Smrt Florijana Kranjčeca" (1922), "In extremis" (1921), "Smrt Tome Bakrana" (1923), "Vjetrovi nad provincijalnim gradom" (1924), "Smrt bludnice Marije" (1924), "U agoniji" (1924), "Smrt Rikarda Harlekinija" (1925), "Cvrčak pod vodopadom", "Vražji otok" (1924). Te posljednji, glembajevski novelistički ciklus obuhvaća 11 novela i proznih fragmenata: "Ivan Križovec" (1926), "Barunica Lenbachova" (1927), "Pod maskom" (1927), "U magli" (1928), "O Glembajevima" (1928), "Ljubav Marcela Faber-Fabrizyja za gospođicu Lauru Waroniggovu" (1928), "Dobrotvori" (1929), "Svadba velikog župana Klanfara" (1929), "Kako je doktor Gregor prvi put u životu susreo Nečastivoga" (1929), "Sprovod u Teresienburgu" (1929), "Klanfar na Varadijevu" (1930).

Napisao je i nekoliko romana: "Tri kavalira gospođice Melanije" (1922), "Povratak Filipa Latinovicza" (1932), "Na rubu pameti" (1938), "Banket u Blitvi" (1964), "Zastave" (1976).

Esejistika je najzastupljeniji žanr u Krležinu opusu te se stoga neće ovdje navoditi, ali valja spomenuti polemičko-esejističke knjige "Moj obračun s njima" i "Dijalektički antibarbarus" koje zauzimaju posebno mjesto u Krležinu opusu.

Miroslav Krleža i Nezavisna država Hrvatska

Stanko Lasić (1989) se ne slaže kako se u četiri godine vladavine NDH (1941. – 1945.) u području hrvatske kulture i umjetnosti nije dogodilo ništa. Smatra kako je istina baš suprotna te kako je hrvatska kultura „ne samo trajala, nego se i razvijala, bogatila i raznoliko napredovala u situaciji koja je bila sve samo ne čovjeka i kulture dostojna" (Lasić, 1989:15) Lasić (1989) smatra kako se hrvatska kultura s pravom ponosi što je za vrijeme ustaške ideokracije i u uvjetima političke diktature uspjela omogućiti svoju autonomiju zahvaljujući snazi i otpornosti književnog korpusa. Hrvatska književnost je stvorila takve uvjete u kojima su se mogle čuti riječi novih talenata kao što su Dražen Panjkota, Radovan Ivšić, Zvonimir Remeta, Viktor Vida i drugi. Lasić navodi: „da bi očuvala svoje mjesto i da bi ostala dio životne dinamike, kultura mora govoriti i boriti se za svoj specifični glas. Dok pojedinac ne mora znati da je situacija čovjeka kao političkog/društvenog bića uvijek situacija rata, dotle kultura to zna: ona je svjesna da je pjesnik uvijek zločinac jer je privilegirani stvor i jer govori dok drugi plaču i umiru" (1989:17). Kao što smo u uvodu spomenuli, dvojica navedenih emigrantskih pisaca u svojim esejima preziru Krležino neizjašnjavanje o političkim prilikama i osobama tijekom i nakon II. svjetskog rata.

Lasić Krležino ne izjašnjavanje, tj. šutnju opisuje ovako: „Ni Krležina šutnja nije bez grijeha. Ona znači da je šutio i o Jasenovcu. Ne treba misliti da su oko njega živjeli samo glupani koji nisu znali da Krležina šutnja nije samo protiv Pavelića, nego da je to šutnja i o Paveliću i njegovim zločinima" (1989:19). Lasić navodi kako su i lijeva i desna ideokracija u tadašnje vrijeme nastojale iskoristiti tu šutnju svaka na svoj način (ibid).

Kultura se, prema Lasiću, na području Jugoslavije, na čijem se području vodio vojni i politički sukob između fašizma i staljinizma (u NDH između ustaštva i KPJ), našla u situaciji u kojoj je bilo moguće samo pet izbora za njezin odnos prema totalitarizmima u sukobu (1989:24). Lasić (1989) navodi kako se „sva ponašanja što su ih pisci/umjetnici mogli zauzeti prema apsolutnim vlastodržcima svode na pet osnovnih modusa: *radikalna negacija, striktna neutralnost, autonomija kulture, kompromisna angažiranost te radikalna afirmacija*:

1. Radikalna negacija – prema Lasiću (1989) označava da kultura prihvaća onu silu koja se suprotstavlja nasilju pa makar sadržavala u sebi i potencijalne sadržaje za jednu novu totalitarnu vladavinu. Takvi su pisci primjerice Ivan Goran Kovačić, Edvard Kocbek, a oni svi brane голу egzistenciju i idu u rat protiv neprijatelja. Rezultat njihova bunta je ili smrt (August Cesarec, Hasan Kikić, Stevan Galogaža) ili pobjeda (Ivan Dončević, Joža Horvat, Radovan Zogović), ovisno o tome za koju su se ideologiju opredijelili. No, Lasić (1989) navodi kako je takve pisce, bez obzira na razloge koji su upućivali na takav stav radikalne negacije „mehanizam sukoba, u kojem sukobljene strane ne priznaju ništa drugo osim sebe samih, primorao na apstraktnu antitezu: na jednoj strani nalazilo se Zlo, a na drugoj Dobro, sredine nema" (1989:25). Pisci koji su dakle, oružjem negirali ustašku NDH, nisu mogli a da ne shvate da je stav radikalne negacije implicitno stav radikalne afirmacije. Lasić oko ovog modusa zaključuje da „iako on izgleda kao vrhunac ljudskosti jer efikasno negira postojeću ljudskost (...) zapravo vodi negaciji duha, slobode i tolerancije", a pjesnici koji se bore „ne samo puškom u ruci nego i pjesničkom riječi, na najboljem su putu da prestanu biti pjesnikom" (Lasić, 1989:27).
2. Striktna neutralnost – označava apsolutnu šutnju, totalnu odsutnost, a šutnja je „politička i književna odluka koja je donesena jer je pisac zaključio da će najbolje služiti svojoj zajednici i svom književnom pozivu ako njegov izbor bude ne-izbor" (Lasić, 1989:28) Lasić navodi i to kako su rijetki pisci koji se odlučuju na takvo ponašanje i ne odgovaraju na pozive što im ih upućuju totalitarizmi u sukobu, a takva šutnja, navodi, „nije samo šutnja nego i govor: ovaj glas bez glasa može glasno reći "ne". Šutnja je, dakle, velik rizik" (1989:28). Lasić napominje kako se u takvu šutnju mogu povući samo afirmirani pisci koji znaju kako će vladar prije represivnih mjera dobro razmisliti. Lasić spominje Ivu Andrića, Miroslava Krležu, Isidoru Sekulić i mnoge druge kao primjer. Miroslav Krleža, dakle, pripada toj skupini pisaca.
3. Autonomija kulture – označava princip slobode književnog stvaranja, a odnosi se na slobodu koja bi pristala na politički kompromis s ustaškim totalitarizmom.
4. Kompromisna angažiranost – označava i angažiranje i kompromis u jednom, a pisci ovog modela angažirali su se i teoretski i praktički, a neki su pristali preuzeti velike odgovornosti u nekim dosta važnim ustanovama ustaške države, kao što su štampa, radio, izdavaštvo, znanstveni navodi, školstvo itd. No, najveći broj književnika

ostajao je pretežno na terenu književnosti i književne znanosti ne krijući pri tom svoje nacionalističke ideje.

5. Radikalna afirmacija – označava ideološki model koji svoj "pogled na svijet" smatra isključivim, odnosno jedino vrijednim. Izvan ovog totalitarnog Ja ne postoji ništa što bi njemu bilo doraslo.

Lasić (1989) opisuje kako Krležina šutnja ima svoje lice, a to je implicitna negacija totalitarizma, i naličje – intelektualna kapitulacija: šutnja o zločinima te umjetnička kapitulacija: književni govor nije iskorišten kao negacija totalitarnog govora. Stav striktno neutralnosti nije nikakav „jedino vrijedan stav, nego je samo jedna mogućnost koja ima svoje prednosti i nedostatke" (1989:30). Osim Krleže, takvi su bili i Andrić, Matković i Ristić, a Lasić (ibid.) navodi kako pisci koji su u doba okupacije šutjeli nisu odobravali, već su ne-odobravali. Upravo su zato oba totalitarizma htjela razbiti ovu dvosmislenost te su pozivali takve pisce da se izjasne o svojim politikama/zločinima, a istu će želju izraziti i pisci u emigraciji budući da ih je većina smatrala da je šutnja najgora opcija koju su izabrali. Lasić to opisuje kako oni „do zadnjeg časa ne gube nadu da će piščev izbor ipak pretvoriti u njima naklonjen izbor" (Lasić, 1989:31). „Neutralan ili šutljiv pisac odbija taj 'izlazak na čistac'. On se povlači u sebe, postaje izdvojena monada. Zna da ga i ovi i oni vlastodršci pozivaju na suradnju, ali on ne želi s njima surađivati, ni na koji način. Njegova neutralnost s pravom iritira totalitarističke političare i agitpropovske ideokrate jer zorno pokazuje da postoji nešto što ne postoji: čovjek koji nije ni desno ni lijevo, nemoguća mogućnost" (ibid.).

Krleža nije oduvijek bio zagovornik striktno neutralnosti: „Krleža je prije ovog odlučnog/ratnog sukoba rekao ovim totalitarizmima što o njima misli. On nije bio samo odlučni protivnik nacionalista svih boja (...) on je svom totalitarizmu skresao u lice da je skrenuo u opasne vode jer se ponaša kao slon u staklarnici" (Lasić, 1989:31). No, nakon ulaska Hitlera u Pariz te Staljina u Vilno, Krleža je odlučio provesti svoje dane u šutnji. Lasić citira Krležino pismo Boži Aleksanderu 17. srpnja 1940. u kojem Krleža to i dokazuje: „Četveronošci oko nas, goveda, koje nazivamo našim znancima i prijateljima likuju. (...) Nikome ne protuslovljujući, dane svoje u ustrajnoj šutnji sprovodeći samotujem" (ibid.). Lasić (1989) dalje navodi da iako je Krleža tijekom Nezavisne Države Hrvatske od strane ustaškog vodstva uvijek bio djelomično ugrožen te je zbog toga „morao nositi glavu u torbi", ipak su postojale tri faze odnosa prema Krleži:

1. Prva faza – likvidacija Krleže od strane Ustaške ideokracije. Lasić (1989) navodi da je od strane staljinističkih ideokratskih krugova ova faza trajala jako kratko, do 1942., i označavala je stav kako bi Krležu trebalo likvidirati i to pod pretpostavkom da je uopće postojala kao nešto promišljeno i definirano, a ne samo kao nešto što se vrtjelo po Đilasovoj glavi. I Tito i Đilas su se, doduše, slagali oko toga da bi Krležin dolazak u partizane bio veliki dobitak za partizanski pokret, no „Krleža je znao da bi njegov odlazak u partizane bio kraj njegove šutnje, napuštanje 'striktno neutralnosti' te bi morao govoriti čak i onda ako bi želio šutjeti" (Lasić, 1989:35).

2. Druga faza – traje od 1941. do kraja 1943. – ustaško vodstvo čini sve kako bi Krležu izvukli iz striktno neutralnosti i uvukli ga na kompromis ¹ da bude "lojalno angažiran". Na kraju je u akciju stupio i sam Pavelić kako bi izvukao Krležu iz neutralnosti", no to se nije dogodilo, već se Krleža „iskobeljao i iz ovog pritiska eskivao i šutnjom" (Lasić, 1989:43) Jedino je u razgovoru s Miletom Starčevićem, tadašnjim ministrom prosvjete, Krleža izjavio da se svojom riječju (književnom i političkom) neće ni na koji način vezati za ustaška kola koja su u crno zavila hrvatski narod. Starčević ga nije prijavio nadležnima i tako je završena druga faza odnosa ustaške ideokracije prema Krleži.

3. Treća faza – počinje početkom 1944. pa do kraja rata i u njoj se Krleža, kako navodi Lasić (1989), ponaša više nego drsko budući da je svjestan da se bliži čas konačnog obračuna s ustaštvom.

Nakon treće faze, došlo je do kraja rata i dolaska Bakarića, Nazora i Tita u Zagreb, iz kojeg su pobjegli Budak, Artuković i Pavelić, pri čemu je „novi totalitarizam (staljinistički) zamijenio stari (fašistički)" (Lasić, 1989). U tom se trenutku, piše Lasić (1989), dogodilo nešto što „u prvi mah izgleda kao enigma, a zapravo je više nego logično: ovaj tvrdoglavi neutralac postat će najokorjeliji i najtvrdoglaviji branitelj nove ideologije i ideokracije" (1989:45). Prema Lasiću, Krležina je fundamentalna kontradikcija značila da je Krleža nastojao spojiti nespojivo: skepsu i vjeru, raznolikost i identitet, slobodu i ideologiju, umjetnost i političku aktivnosti, a to se sve razumije ako se shvati da je Krleža „uvijek negirao sve one pokrete, struje, doktrine, djela i pojedince koji su prešli granicu njegove sinteze umjetnosti i (komunističke) ideje", a „ekstremno kretanje bilo u jednom bilo u drugom pravcu (umjetnosti ili ideje) smatrao je udaljavanjem od vrijednosti, istinskog stvaralaštva" (Lasić, 1989:47).

---

¹ Takav kompromis je uživala Krležina supruga Lepasava Krleža-Bela budući da je tijekom cijelog trajanja NDH nastupala na kazališnim daskama kao da se ništa nije dogodilo (Lasić, 1989:37).

Lasić (1989) pojašnjava Krležin sintetički model na sljedeći način: „Ako je situacija na hrvatskom (točnije jugoslavenskom) književnom terenu bila takva da je komunistička ideologija bila favorizirana na račun književnosti i umjetnosti (1945.-1952.), Krleža je pomicao "desnu" ili umjetničku granicu svog sintetičkog modela do tako velike napetosti da je ova zaprijetila raspadu modela. I obratno: ako je situacija bila takva da se književnost mogla potpuno osloboditi komunističke ideologije (1954.-1980.), Krleža je stavljao naglasak na "lijevu" ili idejnu granicu modela kako bi zaustavio ovaj "separatistički" proces. Čak i unatoč nagovaranjima iz samog vrha KPJ Krleža nije odustajao od sukoba sa svojim protivnicima na ljevici (usp. Visković, 1999:571).

Krleža o hrvatskoj emigraciji

Osim stavova emigracije o Krleži, jedan od ciljeva je istražiti i Krležin stav prema emigraciji, no to ipak nije moguće budući da Krleža osobno nije objavljivao članke u emigraciji jer je cijelo vrijeme, od 1951. pa do svoje smrti 1981. godine boravio u Hrvatskoj. Ono što se u "Reviji" može pronaći su četiri njegova članka preuzeta iz novina koje su izlazile u domovini, kao što su "Književne novine" i "Vjesnik". Krleža, dakle, nije pisao članke za emigrantsku "Hrvatsku reviju", već se njegove riječi mogu pronaći tek posredno, preko pisaca koji su s njim razgovarali. Takav jedan razgovor donosi i uredništvo "Hrvatske revije" pod naslovom "Miroslav Krleža o nadbiskupu Stepincu" u kojem donosi razgovor Enesa Čengića s Krležom u njegovoj knjizi "S Krležom iz dana u dan". Uredništvo donosi samo mali dio razgovora Čengića i Krleže o nadbiskupu Stepincu u kojem ga Čengić pita u kojoj je mjeri Stepinac bio kriv. Za njega, osim uvodnih riječi kako je pokrštao Židove i pravoslavce i spašavao ih od pogubljenja, navodi kako je „suradnja s ustašama bila očita, no sve je prevršilo mjeru kad je pred kraj rata u Mariji Bistrici održao svoj poznati antikomunistički govor koji je, prema nekima, bio iniciran od Engleza jer se poklapa s pripremama poznatog Vokićevog i Lorkovićevog puča Nijemaca u Zagrebu" (Uredništvo, 1986:95). Krleža je smatrao, prema Čengićevim riječima kako je taj govor „a kasnije i skrivanje državnog zlata, kontaktiranje s ustašama i davanje azila Erihu Lisaku 1946. dalo dovoljno razloga da se sudski goni (v. ibid.). Jedini stav koji je Krleža navodno iznio o emigraciji je onaj kojeg donosi Bogdan Radica (1986:272), Krleža navodi: „Čitam ga (Narodni glasnik) jučer pa po ne znam koji put mislim: O Bože moj, ima li bjednije, nepismenije i gluplje emigracije igdje na svijetu nego što je ova naša hrvatska i srpska" (Radica, 1986:272).

II. Hrvatska emigrantska književnost

Hrvatska je nacionalna povijest relativno često bila obilježena brojim političkim smjenama te čestim ratnim krizama. Upravo zbog toga Brešić u svojoj knjizi "Novije teme hrvatske književnosti" navodi kako „hrvatska književnost pripada onom tipu europskih literatura čiji je korpus necjelovit, a kontinuitet poremećen" (2001:179). Kao razlog tome Brešić navodi dugo nepostojanje jedinstvene države tj. „nepodudarnost političkih s etničkim granicama" te „relativno česte i duboke političke lomove te socio-kulturne pokrete " (ibid.). Posljedica toga je, između ostaloga, i odlazak Hrvata u inozemstvo zbog ratnih stradanja te teških gospodarskih i političkih prilika. Prema Brešiću (2001), dvije su osnovne skupine književnoumjetničke produkcije među Hrvatima na hrvatskome jeziku izvan tokova nacionalne književne matice: stabilne (nacionalne manjine u poglavito susjednim državama) te nestabilne (migranti).² Brešić navodi kako se pojam emigrantske književnosti³ odnosi na književnost „koja nastaje kada izgubi vezu s matičnom kulturom, a stvaraju je pisci koji su prisiljeni, izravno ili neizravno – napustiti domovinu" (2001:180). Neka od masovnih napuštanja matične zemlje Brešić (2001) navodi Francusku revoluciju 1789., poljski ustanak 1830.-1831., Oktobarsku revoluciju 1917., fašizam u Mussolinijevoj Italiji 1922.-1943., nacionalsocijalizam u Hitlerovoj Njemačkoj 1933.-1945 itd., a kako ni hrvatska književnost nije bila pošteđena takvih iskustava, spomenuti su i neki njezini pisci koji su doživljavali progone iz sredina u kojima su odrasli, kao što su Marin Držić u 16. stoljeću, Juraj Križanić u 17., Silvije Strahimir Kranjčević u 19. ili A. G. Matoš na početku 20. stoljeća. „Naročito su zadnja dva stoljeća brojni i česti bili iseljenički valovi iz Hrvatske prema inozemstvu – od Italije, Njemačke, Francuske i Belgije, do Kanade, SAD-a, Argentine, Brazila, Australije i Novog Zelanda" (Brešić, 2001:181). Brešić (2001) navodi kako je, iako su kroz povijest Hrvati najčešće napuštali domovinu zbog potrage za poslom, 20. stoljeće obilježila politička emigracija budući da je srpski hegemonizam monarhističke Jugoslavije (1918. – 1941.) negativno djelovao na razvoj kulture i umjetnosti.

---

² Brešić (2001) objašnjava kako prvoj, stabilnoj skupini pripadaju Hrvati u Austriji, Mađarskoj, Češkoj, Slovačkoj (gradišćanski Hrvati), Rumunjskoj (Krašovani ili Karaševski Hrvati) i Italiji (moliški Hrvati), odnosno u Srbiji i u Bosni i Hercegovini, dok dugoj skupini pripadaju Hrvati koji su iz političkih ili gospodarskih razloga napustili matičnu zemlju te su emigrirali u razne europske i izvaneuropske države (2001:179).

³ Brešić (2001:180) u bilješci ispod teksta odvaja termine emigrantska književnost i egzil-literatura. Emigrantska literatura tako podrazumijeva literaturu nastalu u emigraciji, bez izravnog doticaja s matičnom književnosti, dok egzil-literatura obuhvaća svu produkciju izvan književne matice, uključujući i emigrantsku.

Nakon toga je slijedilo razdoblje kvislinške Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.) koja je „proganjala nepoćudne pisce dok ih je znatan broj pribjegavao šutnji”⁴, a nakon koje je slijedio režim Socijalističke Jugoslavije (1945. – 1990) koji je „nastavio s istim metodama; neki su pisci bili ili fizički likvidirani kao narodni neprijatelji⁵ ili su uspjeli spasiti glavu bijegom u zadnji čas”⁶ (Brešić, 2001:182). Upravo zbog navedenih razloga „neposredno po svršetku rata i uspostavi komunističke Jugoslavije brojni su hrvatski intelektualci – među kojima i mnogi književnici – napustili domovinu. Razlog njihove emigracije bio je ili strah od odmazde zbog angažmana u prethodnome režimu ili nepristajanje, odnosno strah od komunizma” (Brešić, 2001:182). Dokaz tome u kakvom su strahu bili neki pisci Jelčić (2004) spominje zbirku koja je izdana početkom svibnja 1947. godine pod nazivom "Knjiga bezimenih", zbirka osmorice autora, zaštićenih šiframa i pseudonimima, a razlog tome navodi činjenicu da je jugoslavenska tajna služba svoje agente slala posvuda: „Tko imalo pozna situaciju u tadašnjim izbjegličkim logorima u Italiji i Austriji, zna da je jugoslavenska tajna služba ubacila agente i među hrvatske emigrante, pa je odluka autora ove zbirke da ne izlaze sa svojim građanskim imenima više nego razložna” (Jelčić, 2004:508-509). Zemlje u kojima su se naseljavali hrvatski emigranti bile su u početku bliže europske zemlje, kao npr. Italija, Austrija i Španjolska, a kasnije i dalje – od Sjeverne i Južne Amerike do Australije.

Grubišić (1991) navodi kako je iseljavanje ljudi kroz cijelu našu povijest te odlasci u nepovrat, ostavilo dojam na pjesnike u domovini ili one koji bi se kraće vrijeme našli izvan nje: „Poezija o odlascima u egzil puna je gorčina i ojađenosti (...)” (1991:60). Navodi primjere poezije Petra Zoranića, Jurja Barakovića i Preradovića te njegove pjesme "Putnik", zatim Kranjčevićevu pjesmu "Iseljenik", Nazorovu pjesmu istog imena, pjesme Antuna Branka Šimića, Nikole Polića, Tina Ujevića, Gustava Krkleca, Miroslava Krležu i mnogih drugih. Navodi također kako „gotovo da i nema značajnijeg hrvatskog pjesnika, ni u prošlosti, a ni danas, koji se ne bi rastužio nad rasapom rodnog doma” (1991:65).

Iako je odlazak Hrvata, osobito književnika, bilo praćeno kroz cijelu hrvatsku povijest, hrvatska književnost se kao cjelina tek nakon 2. svjetskog rata, navodi Grubišić (1991), našla u unutrašnjem i vanjskom egzilu. Mnogi su književnici ubijeni, a puno ih se našlo u unutrašnjem egzilu u kojem je „govoriti bilo nemoguće, a šutjeti veoma teško” (Grubišić, 1991:67). Prema Grubišiću (1991), brojni su se pisci, kao što su Tin Ujević, Zvonko Milković, Stjepan Mihalić,

---

⁴ tzv. *nutarnja migracija*; termin Friedricha Rorberga (Brešić, 2001:182).

⁵ Brešić (2001:182) između ostalih navodi Mile Budaka, Gabrijala Cvitana, Ivana Softu, Alberta Halera, Marijana Matijaševića, Vinka Kosa, Zlatka Milkovića i dr.

⁶ Ovoj skupini pripadaju pisci kao što su Vinko Nikolić, Filip Lukas, Nada Kesterčanek, Antun Bonifačić, Ivo Lendić, Zvonimir Katalenić, Dušan Žanko i dr. (Brešić, 2001:182)

Mihovil Kombol, Ivan Raos, Ljubomir Maraković, Petar Grgec i ostali pisci katoličke orijentacije „našli u svim vrstama nemilosti i svega onog što iz njih proizlazi" (Grubišić, 1991:67). U ovom nas radu najviše zanima odnos emigrantskih pisaca prema Miroslavu Krležu. Grubišić navodi kako je „sam Krleža – koji je čitavu jednu generaciju marksista spremio u šumu, u koju sam nikada ne htjede poći – bio je u nekakvoj vrsti poluamnestije, a poluamnezije" (ibid.).

Časopis "Hrvatska revija"

Prvi broj "Hrvatske revije", ključnog časopisa koji je okupljao hrvatske pisce izvan domovine, izašao je u Zagrebu u rujnu 1928. godine kao mjesečnik Matice Hrvatske. Brešić (2001) donosi podatke oko njezina izlaska te navodi kako ju je od 1928. do 1941. uređivao Branimir Livadić i Blaž Jurišić, a za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske urednici su bili Blaž Jurišić, Marko Čović, Branimir Livadić i Olinko Delorko. Poslije rata, 1945. godine, časopis je prestao izlaziti, a ponovno je pokrenut u inozemstvu, točnije u Buenos Airesu, 9. ožujka 1951., i to kao "kulturno-književni tromjesečnik": „Istodobno se s modernističko-slobodarskim pojavama u domovinskoj književnosti ("Krugovi") javila i skupina hrvatskih književnika u izbjeglištvu, okupljena i organizirana u Buenos Airesu oko časopisa "Hrvatska revija" (Jelčić, 2004:510). Urednici "nove" "Hrvatske revije" bili su Antun Bonifačić i Vinko Nikolić, a nakon 1954. i odlaska Antuna Bonifačića iz Brazila u SAD, urednik je ostao Vinko Nikolić.

Naslov časopisa nije originalan, već je preuzet od već uglednog časopisa Matice hrvatske (1928.-1945.)⁷, a razlog tomu je kako bi „Bonifačić i Nikolić potvrdili namjeru da izvan domovine nastave kontinuitet hrvatske književnosti u duhu istodobno nacionalno kompaktne i idejno-estetski pluralističke koncepcije na kojoj je uređivan i Matičin časopis pod vodstvom Blaža Jurišića i njegovih nasljednika" (Jelčić, 2004:510). Osim očuvanja hrvatskog jezika daleko izvan domovine⁸, "Hrvatska revija" je služila i kao mjesto gdje je svatko mogao pisati, bez obzira na svoje stavove: „Od samog početka Nikolić-Bonifačićeva "Hrvatska revija" otvorila je stranice svim hrvatskim piscima ne pitajući za njihovu političku i estetsku orijentaciju, a tu je tendenciju potvrđivala i uspješno razvijala, iz godine godinu, pa i nakon što je Nikolić ostao jedini nakladnik i urednik" (Jelčić, 2004:511). U "Hrvatskoj reviji" objavljivali

⁷ Iz tog razloga su *Hrvatsku reviju* u emigraciji nazivali još i - "mala Matica" (Brešić, 2014:179)

⁸ Uz *Hrvatsku reviju*, koja je izlazila na hrvatskome, na stranim su jezicima izlazili tromjesečnici *Studia Croatica* (od 1961. u Buenos Airesu), *Kroatische Berichte* (od 1976. u Mainzu) te godišnjak *Journal of Croatian Studies* (od 1961. u New Yorku) (Brešić, 2014:179).

su svoje radove pisci koji su nakon 1945. bili već oblikovani i afirmirani, ali je stvorila i neke mlade pisce: „Hrvatska revija" okupila ih je sve na svojim stranicama u jedinstveni književni organizam, koji uspostavlja vlastite, iz sama sebe proizašle književne kriterije i kanone" (Jelčić, 2004:511). Od afirmiranih pisaca Jelčić (2004:513) spominje Antuna Bonifačića, Vinka Nikolića, Ivu Lendića, Dušana Žanka, Bogdana Radicu te Nadu Kesterčanek, dok od mlađih generacija koje su književno stasale upravo u "Hrvatskoj reviji" spominje Borisa Maunu, Mirka Vidovića i Vinka Grubišića. Njihov broj je daleko veći od nekoliko ovdje nabrojanih pisaca.

Iako je su pisci koji su objavljivali u "Hrvatskoj reviji" bili daleko od svoje matične zemlje, budno su pratili sve događaje u domovini. Jelčić navodi: „emigrantska književnost, slobodna i nacionalno samosvjesna, bila je od samih svojih početaka zagledana u domovinsku književnost i gibanja u njoj, prateći književna (i politička) zbivanja u domovini" (2004:511). Vinko Nikolić, koji je sam proveo 50 godina izvan domovine, u predgovoru Grubišićeve knjige "Hrvatska književnost u egzilu" napisao je: „Mi smo, koliko se to moglo, pratili i suosjećali život Hrvatske, i zemlje i ljudi, ali oni nisu mogli (nisu smjeli) pratiti život nas u emigraciji, koja je bila proglašena i zločinačkom i opasnom, pa je i najbezazleniji dodir s njom bio kažnjiv i kažnjen. Mi, vani, nismo ni slutili koliko je nasilje nad Hrvatskom bilo okrutno" (Grubišić, 1991:5). Unatoč tome što je emigracija budno pratila sve što se događa u domovini, Jelčić (2001) naglašava kako gotovo ništa od toga nije slijedila pa tako ni stilske tendencije u njoj: „Modernistička strujanja, izražajne i oblikotvorne eksperimente "krugovaša" književnici u emigraciji pozdravljali su kao znak ideološkog otpora komunističkoj diktaturi, ali se u taj proces sami nisu uključili, kao što se nisu povodili ni za sličnim kretanjima u književnostima zemalja u kojima su se udomili, osjećajući posve ispravno, da to ne bi bili autentični pokušaji nego pusto oponašanje vanjskih poticaja" (2001:511).

"Hrvatska revija" je 1966. zajedno s Nikolićem preselila u Europu „pred vrata domovine" da bi "izbliže gradili most između Domovine i njezine emigracije" (Brešić, 2001:183). No, „nakon samo jednog broja u Parizu Nikolić je izgnan iz Francuske, te – prošavši Belgiju, Englesku, Austriju, Njemačku i Švicarsku, budno praćen od jugoslavenske diplomacije i tajne policije – on i njegova *Revija* skrasili su se 1968. u Španjolskoj, u Barceloni, i ostali tu sve do 1990." (ibid., str. 180). Od 1991. godine ponovno izlazi u Hrvatskoj, u Zagrebu, u nakladi Matice hrvatske.

"Hrvatska revija" nije bila isključivo književni časopis. To dokazuju i brojne rubrike od kojih je sastavljena, kao što su: politički vidici, dokumenti, eseji i različiti članci, likovni prilozi, crteži i vinjete, pjesme, odjeci, nekrolozi itd. Od književnih vrsta najzastupljenija i

„najuspjelija" u emigraciji bila je poezija. Grubišić (1991) navodi razlog tome: „Ako inspiracija nahrupi ili bar posluži – može netko, takorekuć, napisati na koljenu" (1991:80). S romanom to nije slučaj pa se prozne beletrističke vrste „mogu na prste izbrojiti: podjednako i knjige pripovijedaka i romana" (ibid.) Grubišić, nadalje, navodi kako je i dramskih tekstova bilo vrlo malo, ali je zato esejistika i memoaristika najuspjelija vrsta knjiga u egzilu. Što se pravopisa tiče „umjesto korijenskog pravopisa, kojim je bila pisana endehaška *Hrvatska revija*, emigrantska je koristila fonetski pravopis koji se koristio i u domovini pa je i time bilo određeno *općehrvatsko usmjerenje* ovoga časopisa" (Brešić, 2014:181).

„Na molbu Vinka Nikolića napisao je Vinko Grubišić, a Knjižnica Hrvatske revije 1990. objavila, književnopovijesni pregled "Hrvatska književnost u egzilu" kao ne samo dostojan i logičan završetak izdavačke djelatnosti Hrvatske revije, već jednako dostojni logičan završetak jednog poglavlja hrvatske književnosti" (Brešić, 2014:182). Krleža, koji je u središtu ovog rada kao pisac oko kojega su se napisale brojne stranice emigrantske "Hrvatske revije", objavljivao je, dok je "Hrvatska revija" još izlazila u Hrvatskoj, brojne priloge, no tražio je časopis koji bi mu bio ideološki blizak, budući da „ugledna Matičina "Hrvatska revija" (...) prije zaokreta udesno, ipak nije primjerena njegovim ljevičarskim nazorima" (Visković, 1999: 668-569). U Matičinoj "Hrvatskoj reviji" objavio je brojna djela kao što su: ulomak romana "Povratak Filipa Latinovicza", eseje "Mađarski lirik Andrija Ady", "Lirika Rainera Marije Rilkea", "O Kranjčevićевой lirici", esej "O nemirima današnje njemačke lirike", brojne pjesme koje će kasnije biti uvrštene u "Knjigu pjesama" itd.

Trenutak kad je Krleža prekinuo suradnju s Matičinom "Hrvatskom revijom" je objavljivanje predsjednika Matice hrvatske F. Lukasa „teorijsko-programatskog teksta "Ruski komunizam spram nacionalnog principa" u kojem govori o nespojivosti komunizma s nacionalizmom te drži kako u Matičinim izdanjima više ne bi smjelo biti mjesta za Krležu" (Visković, 1999:571).

III. Emigrantska "Hrvatska revija" o Miroslavu Krleži

Za Krležina života

Antun Bonifačić, koji je zajedno s Vinkom Nikolićem u Buenos Airesu 9. ožujka 1951. ponovno pokrenuo časopis "Hrvatska revija" i to kao „kulturno-književni tromjesečnik" (Brešić, 2001:183) u svom članku "Hrvatska stvarnost" u prvom broju, nove, emigrantske

"Hrvatske revije" iz 1951., kritizira stanje u Hrvatskoj koja prema njegovim riječima „nestaje moralno i materijalno pod komunističkim i srpskim žrvnjem" (Bonifačić, 1951a:3). Spominje kako, iako je broj srednjih škola podvostručen, u školama se ne uče istinite stvari, pa djeca, umjesto da uče pravu hrvatsku povijest i vjeronauk, „moraju postati janjičarski materijal za balkansko komunističke pustolove" (ibid.). Osim stanja u hrvatskom društvu u poslijeratnim godinama, koje prema Bonifačićevim riječima jedva opstaje „između biča i zobi, bijede i vlasti, očaja i mržnje", a ljudi su pretvoreni u prosjake i očajnike, on za hrvatsku književnost, hrvatsko slikarstvo i kiparstvo kaže kako su nestali bez traga (ibid., str. 3). Za Krležu smatra da je „podbuhli i naduli akademik, koji – proglašen za narodnog zastupnika – mora sagnjiti u hrvatskoj krvi jer nema snage da pobjegne iz domovine i komfora koji mu je osiguran bijedom milijuna djece, žena i staraca u Hrvatskoj" (ibid.). Izražava negativan stav prema Krleži te otvoreno nezadovoljstvo time što nije pobjegao iz domovine i komfora koji je prema njegovom mišljenju nezasluženo uživao. Na kraju članak završava pozivom i željom za ponovnom povezanosti hrvatskog naroda kako bi se suprotstavili neprijateljima te ostvarili „konačni narodni cilj" (ibid., str. 6).

U istom broju i iz iste, 1951. godine, u članku koji pripada Uredništvu pod naslovom "Iz zemlje progresivne slobode i demokracije", Antun Bonifačić u 4 od 21 kratkih članaka komentira trenutno stanje ili se prisjeća prošlih vremena u Hrvatskoj. Tako se u članku pod naslovom "Kuda, vruga, sve to vodi?" (1951b) osvrće na osobe koje se pojavljuju u novinama u Titovoj Jugoslaviji kao što su Kidrič, Kardelj, Vilfan i Babler, kao i Moša Djilas, koji su sve do jednog „nekadanji Bachovi husari i ideolozi današnje generalske linije" (1951b:176). U ostalim člancima navodi neke po njemu nepravedne događaje kao što je odbijanje tiskanja knjige Franje Horvata Kiša "Istarski puti" od strane Matice hrvatske i Društva hrvatskih književnika, a za koju Bonifačić smatra da je „najljepši hrvatski putopis" (ibid., str. 177). Osim članaka navode se i dvije pjesme, pjesma "Sutla" Gustava Krkleca te "Bubica" Dobriše Cesarića.

Prvi članak u kojem se osvrće na Miroslava Krležu je "Kultura nacionalnih varijanata". Već prvom rečenicom Bonifačić (1951b) navodi: „Miroslav Krleža postao je agent južnoslovenske civilizacije, obmanjujući najprije Francuze usred Pariza, a sada Zagrepčane, da nešto takva postoji. Taj ričet mogao je da organizira samo primitivac, koji se je izdvojio iz vlastite hrvatske kulture, da predje u međunarodni marksizam, koga je propagirao u papučama između dva rata, a u papučama i kućnoj haljini za samoga rata, da ona ponovno predje s titoistima *trulome zapadu*" (1951b:177). U članku dalje ističe nezadovoljstvo pobornicima marksizma i lenjinizma koji ističu negativan stav prema Miroslavu Krleži prigovarajući mu

šutnju i prešutno odobravanje ideologija i filozofskog pravca kao što su komunizam i lenjinizam te marksizam bez obzira jesu li oni dobri ili štetni za hrvatski narod. U nastavku istog članka za markiste i lenjiniste Bonifačić (ibid.) kaže kako ubijaju franjevce, zatvaraju nadbiskupe i muče svećenike, a za Izložbu srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije kaže kako na taj način „balkanski komunisti nastoje prekriti pred svijetom grozote, koje su počinili kod kuće, glad, bijedu i užas nad milijunima ljudi" (ibid., str. 177). Posebno je ogorčen nad nestankom relikvija iz hrvatskih crkava i prikazivanje papa kao najvećih neprijatelja, a sve s ciljem, po njegovom mišljenju, da „hrvatski narod pretvore u krvavu masu za međunarodne pustolove, koji vladaju "prostorom" (ibid.).

Sljedeći od četiri Bonifačićeva (1951b) članka je tekst pod naslovom "Jednostavni zakoni morala i prava Miroslava Krleže". Sam naslov daje do znanja kakvim će tonom Bonifačić opisati svog sunarodnjaka Miroslava Krležu. On se pita „kakav moral postoji u zemlji, gdje milijuni gladuju, da pustolovi mogu živjeti u raskoši, i što mogu očekivati takvi pustolovi od svojih starih drugova, kada dodje dan obračuna?" (ibid., str.177). Pustolov kojeg on spominje je očito sam Miroslav Krleža kojem zamjera lagodan život dok njegov narod gladuje i pati. Za narod kaže da je „roblje organizirane skupine balkanskih parazita kojima Miroslav Krleža služi" (ibid., str. 178). Za Krležu još navodi da se srami svoga hrvatskoga imena koristeći se „ruskim razbojničkim metodama" nad svojim vlastitim narodom. U sljedećem članku pod naslovom "Novi članovi Srpske akademije nauka", iz iste godine, urednik samo iznosi činjenicu kako je Srpska akademija nauka, na svom plenarnom skupu, izabrala redovne i dopisne članove među kojima je i Miroslav Krleža. Navodi kako su oni naveli kratki Krležin životopis, ali kaže kako je pisac životopisa „zaboravio istaknuti kako je mladi Krleža bio najuren iz Beograda, gdje je konačno dobio priznanje za razoran rad u hrvatskom narodu, kao nosilac naprednih ideja i stremljenja u oblasti književnosti, kulture i društvenoga života" (ibid., str. 179). Bonifačić se služi ironijom, hvaleći, ali zapravo kudeći Krležu što je dobio priznanje Beograda za razorno djelovanje za hrvatski narod.

U posljednjem od četiri navedena Bonifačićeva članka, u trećem broju "Hrvatske revije", također iz 1951. godine, pod naslovom "Rouge za Universalnu istoriju kulture" ("Sors boni Croati emigrare domo") na početku navodi članak iz "Vjesnika", 2. lipnja 1951. godine, u kojem se iznosi vijest kako će na poziv UNESCO-a, u radu nekoliko njegovih komiteta eksperata prisustvovati i neki naši stručnjaci među kojima je i Miroslav Krleža, a koji će sudjelovati u izradi "univerzalne historije kulture" (1951c:277). Nakon citiranja članka iz novina, Bonifačić iznosi svoj komentar u vidu retoričkog pitanja hoće li onda, kako navodi, "naš Miroslav"

objasniti „pokolj kod Bleiburga i na koji kulturni način su stećci najčišćih Hrvata iz Bosne postali "bogomiles serbes" u uvodu, koji je potpisao kao svoj za izložbu u Parizu? Ili je to honorar za članstvo Srpske akademije i UNESCO?" (ibid., str. 277). Kritizira Krležin predgovor u katalogu prilikom Izložbe srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije 1950. godine u kojem mu je najviše zasmetalo Krležino poglavlje o stećcima te situacija kod Bleiburga kod kojeg je „izvršen masovan pokolj Hrvata, vojnika i civila koji su se u povlačenju pred Titovim partizanima predali angloameričkim snagama, a umjesto spasa, savezničko ih je zapovjedništvo izručilo jugoslavenskoj vojsci koja je nad njima izvršila masakr. Samo mali broj uspio ih se spasiti" (Brešić, 2001:186). Bonifačić (1951c) Krležin uvod u Izložbu tumači kao njegov način da postane članom Srpske akademije.

Godine 1952. u četvrtom broju "Hrvatske revije", uredništvo u dijelu časopisa pod nazivom "Kulturni pregled" donosi članak "Iz kulturne problematike današnje Hrvatske". Neki problemi koji su bili aktualni u Hrvatskoj i o kojima se u emigraciji pisalo su bili "Novi Zagreb kao hrvatski kulturni problem" u kojem se iznosi problematika stanovništva koje naseljava Novi Zagreb, od kojih većina nisu osobe iz manjih hrvatskih ili okolnih gradova, već su „najjednom dovučene sirove i zaostale mase iz gorskih i stočarskih naselja, koje su imale poslužiti kao radna snaga za planiranu industrijalizaciju, ali, kako se ova nije mogla ostvariti, ove mase su zaostale u gradu kao nezaposlen proletarijat, koji sad latentno klija kao vrlo opasan ferment budućih socijalnih prevrata i pokreta za uništavanje kulturnih vrednota" (Uredništvo, 1952:405). Ostali naslovi kulturnih aktualnosti u Hrvatskoj 1952. godine su i "Split u vlasti prostote i nasilja", "Kazališne bilješke", "I gipsoteka u opasnosti", "Stariji odlaze", "Bratstvo i jedinstvo u opasnosti" te "Titov honorar" (ibid., str. 406-409). Za analizu stavova emigracije o Krleži posebno je zanimljiv članak "Snaga hrvatskih intelektualaca". Članak započinje mišljenjem kako usprkos velikim gubicima što ih je pretrpjela hrvatska intelektualna elita u posljednjih deset godina, a što je posljedica progona, bijega u emigraciju i potiskivanja s položaja, otpor hrvatskih intelektualaca u Hrvatskoj sve više jača (usp. 1952:407). No, Krleža, koji je u to vrijeme bio ravnatelj Leksikografskog zavoda je, prema njegovim riječima „razočaran sadašnjim stanjem u zemlji pa se povukao i uopće više ne piše. A i nema što pisati, jer onaj svijet, za koji je on želio da nestane, doista je nestao. Međutim se u ovom novom svijetu razočarao, ali o tom ne može pisati, jer ga je on sam želio i iščekivao, a osim toga ne bi ni smio o njemu kritički pisati" (ibid., str. 408). Krležu uredništvo u ovome članku prikazuje kao osobu koja, za razliku od dosadašnjih stavova o njemu kao licemjeru koji namjerno radi protiv

hrvatskog naroda, ništa ne poduzima jer je razočaran u svijet koji je sam priželjkivao, a o kojem ne piše ništa loše, jer ne smije.

Sljedeće, 1953. godine, u četvrtom broju "Revije", Ivo Bogdan u svom opsežnom eseju pod naslovom "Hrvatska i problemi civilizacije" nastoji ustanoviti značajke hrvatskog društva te afirmirati hrvatsku pripadnost zapadnom svijetu i srpsku pripadnost istočno-europsko kulturnom krugu. Jednostavnije rečeno, Bogdan nastoji raspraviti o problemu civilizacije u vezi s hrvatskim položajem u svijetu. Osoba koju često citira u svome eseju je Arnold J. Toynbee, profesor opće povijesti londonskog sveučilišta i glasoviti pisac djela "Study of History" koji je značajke novog razdoblja opisao na sljedeći način: „u novom razdoblju dominantna nota kolektivne svijesti zajednica (nacionalnih) jest osjećaj, da su dijelovi šireg svijeta, dok je u razdoblju koje je završilo dominantna nota bila težnja, da budu svaka svijet za sebe". Kao i u prethodnom članku, i Bogdan (1953) se dotiče programatske teze koju je Krleža iznio u predgovoru kataloga prilikom Izložbe srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije 1950. godine u Parizu. Poglavlje je naslovio "Neodrživost Krležine programatske teze ad hoc". Prije objašnjenja svoje teze o Krležinom tekstu, govori o stanju u Hrvatskoj nakon 2. svjetskog rata, odnosno o koncepciji jugoslavenstva. Za to navodi kako je jugoslavenstvo kao politička ideja „hrvatski izum iz postilirskog razdoblja, koji su srpski suvremenici ogorčeno prezreli" (Bogdan, 1953:432). Prema njegovim riječima hrvatski izumitelji jugoslavenstva pripadali su europskoj generaciji koja je vjerovala u kulturu i progres te su vjerovali da je Civilizacija jedna i da je ona "monopol zapadnog svijeta", a njihov program je stvaranje „kulturnog središta u Hrvatskoj i Zagrebu za sve južnoslavenske narode" (ibid., str. 409). Za Bogdana se ta koncepcija morala pokazati nerealnom budući da je počivala na pogrešnoj pretpostavci da su u Srbiji mogli usaditi obilježja naše Civilizacije, no Srbi su „usprkos svojoj razmjernoj zaostalosti, ipak sačuvali tradiciju i snažan osjećaj pripadnosti svijetu civilizacije Bizanta s jakim osjećajem odbojnosti prema Zapadu, a ti su osjećaji bili ojačani utjecajem novog Bizanta, slavenske i pravoslavne Rusije, zaštitnice balkanskih pravoslavnih kršćana" (ibid., str. 432). Upravo iz tog razloga, Bogdan smatra kako je razumljivo da je Srbija odbijala jugoslavenstvo te smatra da razdoblje između 1945. i 1948. predstavlja „najcrnje dane hrvatske povijesti" (ibid., str. 433). Krležu navodi kao autora „tipičnog spisa službene beogradske propagande kojemu je pala u dio zadaća, da – kako sam kaže – ishitri „programatsku tezu ad hoc" o „trećoj komponenti kulture na ustuk inostranstvu", da „falsikuje u interesu inostrane vanjske politike" (ibid., str. 434). Politiku "treće komponente" navodi nešto ranije u tekstu, a ona po njemu označava samu srž režima Jugoslavije kao „sredine između boljševizma i zapadne demokracije“ pa kao takva ne može opstati, jer je

s kulturnog stajališta „bila i ostala država sa značajkama istočno-europske civilizacije i kao takva će uvijek nastojati nametati srpski kulturni ideal zapadnjačkim Hrvatima i Slovencima" (ibid., str. 434). Programatska teza o kojoj govori, Krležin je "Plaidoyer pro domo" povodom Izložbe jugoslovenskog srednjovjekovnog slikarstva i plastike u Parizu 1950. godine koji se, prema Bogdanu, sastoji u iznošenju „treće komponente kulture koja bi bila jednako distancirana i od Rima i od Bizanta te se nije htjela podrediti ni jednoj od stranih civilizacija" (ibid., str. 434). Bogdan tu tezu nastoji demantirati. Za sve elemente kulture koje u svojoj tezi navodi Krleža, a to su npr. starohrvatska pleterna ornamentika i graditeljstvo, stećci, renesansna književnost i sl., Bogdan navodi kako su „oskudni element te njegove civilizacije te ne samo da su oskudni, već ne treba osobito poznavati kulturnu povijest pa da utvrdimo, kako starohrvatske gradjevine, uz eventualne utjecaje iranske, pripadaju zapadnjačkoj romanici i da rasprostranjenost pleterne ornamentike jest pojava isključivo hrvatska, dok naša književnost Renesanse, koja je samo jedno slavno razdoblje zapadne kulture, nosi izričito zapadnjački značaj" (ibid., str. 435). Bogdan zaključuje kako je odgovornost Krleže velika te smatra da on ima pravo kad pretpostavlja visoku civilizaciju na izvoru tih pojava, ali, prema njegovom mišljenju „nije to bila posebno balkansko-slavenska civilizacija njegovih fantazija, već civilizacije Bizanta i Zapada, koje prihvatiše Srbi, odnosno Hrvati" (ibid., str. 435). Na kraju svog članka Bogdan parafrazira Toynbeeja te završava mišlju kako je raspad umjetne tvorevine Jugoslavije na "sastavne dijelove" oprečnih civilizacija neizbježan (usp. ibid., str. 436).

1954. godine ni jedan emigrantski pisac nije objavio ni jedan kritički članak o Krleži, ali su zato 1955. objavljena čak dva teksta. Pod rubrikom Kulturni pregled u kojem su objavljivani tekstovi koji se tiču književnosti, umjetnosti, kazališta i glazbe, Gojko Borić objavljuje svoj članak pod naslovom "Razgovor o književnim prilikama i neprilikama u Jugoslaviji" u kojem na početku iznosi svoje razmišljanje o stanju u Hrvatskoj u kojoj se „povlačilo sve što je nekada bilo lijepo i vrijedno, a u kulturni plan su stupali oni, koji za pojasom nose pištolj". Opisuje i položaj hrvatskih pisaca koji su, kao na primjer Tin Ujević, bili izbačeni iz svih knjiga i časopisa, a „sve knjige, školske i znanstvene; beletristika, izašla za vrijeme Države Hrvatske, i "Hrvatska Enciklopedija", sve je bilo zabranjeno, bačeno u skladišta, a i spaljivano" (1955. str. 180). Od pisca spominje „jednog od najvećih jugoslavenskih pisaca" srpskog Židova Oskara Daviča i njegov roman "Pesma" na kojem, kako Borić navodi „možemo najbolje vidjeti užasnu umjetničku prazninu tih „socijalističkih realista" (ibid. str. 182), a uz njega navodi još i mađarskog Židova Ervina Šinka koji je bio član Akademije u Zagrebu, uz Borićev komentar "Sramote li!" (ibid., str. 183). Većina hrvatskih književnika je, prema

njegovim riječima „moralo platiti danak socijalizmu“, tj. pisali su manje kvalitetne radove tematike koja je bila pogodna trenutnoj političkoj vlasti, a među njih spominje Vladimira Nazora, Gustava Krkleca, Vjekoslava Kaleba, Franičevića, Dončevića i Barkovića. Za posljednju četvoricu navodi kako „njihova roba nije vrijedna troškova štampanja“ (ibid., str. 184-185). Za Petra Šegedina i njegov roman "Djeca božja" smatra kako je vrlo kvalitetan te je „pravi atentat na socijalističku stvarnost“ (ibid.). Osim Šegedina i njegovog romana, ističe i "Ruke" tzv. "viškog Volteirea", Ranka Marinovića, za koji kaže kako je „jedno od najboljih proznih tekstova poslijeratne hrvatske književnosti“. Krležu opisuje kao „žalosnog neizživljenog austro-ugarskog ostatka“ koji „poslije trideset godina pljuvanja po književnosti i kulturi, još piše i govori“ (ibid., str. 186). Za njegovu knjigu "Djetinjstvo u Agramu" nema riječi hvale, već navodi kako Krleža „samo žonglira riječima i bavi se prolaznim problemima“ te za njega kaže kako je „vulgarni negator svete umjetnosti i nemisaoni vikač“ (ibid.). Osim toga, iznosi podatak da je na Kongresu Saveza književnika Jugoslavije beogradski kritičar Borislav Mihajlović kritizirao Krležine postavke o apstraktnom i realnom stvaralaštvu, a publika je to s urnebesnim pljeskom pozdravila (usp. ibid., str. 188).

Iste, 1955. godine, Bogdan Radica objavljuje svoj članak "Velik strah: Zagreb 1945. Poslije deset godina" u kojem opisuje svoj dolazak u Zagreb gdje su još uvijek pucale bombe, a „ljudski se život snizio na tako nisku razinu, da su svi pojmovi o njegovoj vrijednosti, koje je povijest razvijala stoljećima, postajali beznadni“ (Radica, 1955:399). Radica opisuje kako je u zagrebačkom hotelu "Palace" bilo cijelo komunističko vodstvo, no tamo nije bilo Miroslava Krleže. Navodi kako je svako zapitkivanje za njegovo ime „odjekivalo sumorno, nevoljko i nesigurno. Ljudi nisu davali odgovora, nego su, kako je to uvijek kod komunista, gledali začuđenim očima (...) Krležu nije bio u šumi. On se negdje vrzmao po Zagrebu i prijateljeva s Milom Budakom, dok su ostali ginuli“ (ibid., str. 404). Radica također, kao i ostali pisci u svojim člancima do sada, smatra kako je Krleža nezasluženo uživao dok je njegov narod umirao. Radica u nastavku opisuje svoj susret s Krležom u njegovu stanu u kojem, prema njegovom mišljenju, nije bilo sve najbolje. Opisuje Krležin izgled kao oronuo, a u njegovim ustima nije bilo zubi. Njegovu suprugu Belu također opisuje kao "staroliku". Navodi svoj razgovor s Krležom u kojem mu je Krleža rekao kako njegov slučaj nije lak te da je 1941. godine prekinuo s Centralnim Komitetom Partije. Radica dalje navodi kako Krležu nije bio u šumi, u smislu da se nije priključio partizanima u borbi, a objašnjava da je to zbog toga jer se nije htio odreći udobnosti zagrebačkog života. „Ideja vucaranja po šumi nije bila nimalo glembajevska ni bidermajerska. Apelirao je kod Budaka na svoj književni talent; u ustaškom

režimu i to je nešto značilo. Paveliću nije odlazio, jer je htio, nego jer su – dva brata – Kirin i Rukavina – k njemu došli i silom ga povelili. Ostalo vrijeme proveo je u klinici dr. Vranešića" (ibid., str. 405). On smatra kako Krleža zapravo neke stvari nije radio jer je htio, već jer su ga drugi prisilili, a cijelo vrijeme je strahovao. To se vidi iz Radićinih riječi: „Da je ostao u Zagrebu, ne bi mu se ništa desilo! – Ali Krleža se plašio, i njega je lomio strah. Zagreb nije ni slutio strahovanje Miroslava Krleže." S druge strane, „po državnim menzama, mladja je inteligencija tražila Krležinu glavu" (ibid., str. 405). Radica je mislio na Vladimira Nazora koji se nije slagao s njegovom političkom odukom.

Gojko Borić je 1958. godine u prvom izdanju "Revije" objavio članak pod nazivom "Opasnost jednog puta", tri godine nakon njegova prvog članka u kojem se dotakao Krleže i njegove "situacije". Započinje mišljenjem da književnost nije samo „odraz života, već je ona sam život", a uvijek je bila povezana s političkim prilikama, dok je za Hrvatske prilike najčešći bio „kompleks manje vrijednosti" te da su „naše prilike nepoetske" (Borić, 1958:92). Prema Boriću, nepoetskim prilikama najviše je doprinio Miroslav Krleža „koji za svoje stvaralaštvo nije imao životnu podlogu odgovarajuću brutalnosti svog izraza" (ibid., str. 93), odnosno, Krleži nije zamjerao književni rad, iako je umanjivao njegovu vrijednost kao književnika, što će se u nastavku i dokazati, već nerazmjer njegove političke i književne aktivnosti. Borić navodi kako je „vrijeme najbolji konservator umjetničkih istina koje će pokopati lažne plodove. Koga će npr. za 50 ili 100 godina zanimati proza Miroslava Krleže, kad izbljedi interes za faktografski sadržaj njegovih radova, a ostane samo škrtu mu poznavanje vječnih ljudskih vrijednosti" (ibid.). Krležinu prozu karakterizira kao atraktivnu zbog svoje "bizarne prostote", no zanimljiva je samo s lingvističke strane, a „umjetničkog će ostati nešto za štivo radoznalim prebiračima prošlosti, a možda će i to pripadati samo povijesti književnosti" (ibid.). Izražava svoje nezadovoljstvo riječima „na žalost, danas u Hrvatskoj, prema službenom naučavanju, postoje ustoličene veličine i u njih se ne smije dirati" (ibid., str. 93). Iako nije napisao na koga se to točno odnosi, nije teško za pretpostaviti da i Krležu smatra jednim od njih.

Krleža se iste, 1958. godine, u drugom broju "Revije" spominje u kratkom izvješću Vinka Nikolića u kojem obavještava kako je Savez književnika Jugoslavije predložio švedskoj Akademiji za Nobelovu nagradu Miroslava Krležu i Ivu Andrića (usp. 1958:203).

Ivo Lendić iste godine, u 3-4 broju "Revije" povodom 50. godišnjice smrti Silvija Strahimira Kranjčevića pod naslovom "Suvremenost Kranjčevića", donosi opsežan tekst u kojem, osim veličanja Kranjčevićevog umjetničkog rada te žaljenja zbog njegove prerane smrti, spominje i Krležu, kao pisca poznatog esejja o Kranjčevićevoj lirici, napisanog između dva rata.

Lendić (1958) priznaje Krležin esej smatrajući da je njime odredio granice Kranjčevićeve poezije te je označio kao zakašnjeli romanticizam, čime je ukazao na jednu konkretnu metodu pristupa Kranjčevićevu djelu u cjelini. Lendić cijeni što se Krleža uopće ne bavi Kranjčevićevom ličnosti, već samo nabacuje pregršt duhovitih i sjajno formuliranih zapažanja, „koji će kao plod momentalnih subjektivnih refleksija i intuicija o temi ostati kao valjda najblistaviji odlomci njegove proze (...) podsjećajući, uostalom kao i sav Krležin esejističko-polemički opus, na bujnu dinamiku matoševske feljtonistike, kad je najviše bila u formi" (Lendić, 1958:219-220). Na koji način Lendić cijeni Krležu kao pisca dokazuju i sljedeće rečenice: „U Krležinu eseju o Kranjčeviću je rečeno vrlo malo, a i to malo, što je rečeno, treba više zahvaliti Krležinu talentu kao pisca, nego li kritičkoj metodi, koju primjenjuje" (ibid., str. 220). Što se pak Krležina političkog djelovanja tiče, Lendićevo se mišljenje ne razlikuje mnogo od ranije spomenutih pisaca, iako je nešto blaži u svom izrazu. Najviše se protivi Krležinoj šutnji: „Premda smo uzalud, dosad, čekali od njega bar kakvu takvu literarnu pobunu, dostojnu njegova talenta, koja bi se izdaleka mogla usporediti s onom Crnogorca Djilasa, ono mu ipak treba odati i stanovito priznanje samom konstatacijom, da on relativno šuti, tj. da odšućuje svoj protest relativne šutnje baš sada kad je, uslijed pobjede izvana nametnute komunističke uzurpacije u Hrvatskoj, nadošla punina njegova časa na izdavačkom polju u domovini, kad su zašutkani pisci koji nisu marksisti ili koji neće da pišu pod terorom po marksističkom receptu" te navodi da „na Krležu, dakako otpada njegov dio odgovornosti, koji nije malen" (ibid., str. 216).

Uredništvo "Hrvatske revije" godine 1959. u prvom broju izvještava kako je Miroslav Krleža postao predsjednik Saveza književnika Jugoslavije, no bez vrijednosnih stavova o njemu (v. Uredništvo, 1959:124).

Sljedeće, 1960. godine, Bogdan Radica objavljuje članak "Slovo o hrvatskom slovu" u kojem je želio izreći svoja razmatranja o kulturnim vrednotama svoje zemlje. Započinje Marulićem, a završava razmišljanjima o Matošu, Nazoru te Krleži. Matoša smatra sobom koja je izniman pisac te je otvorila vrata brojnim drugim talentima kao npr. Tinu Ujeviću. Za Krležu tvrdi da u taj svijet dolazi „najprije kao barbarin, koga ni ugladjeni jezuitski barok Gornjeg Grada nije u stanju da ugladi" (Radica, 1960:426). U svom članku iznosi dva mišljenja, jedno o Krleži kao piscu, a drugu o Krleži kao osobi. Što se tiče Krležinog umjetničkog stvaralaštva, za Radicu je Krleža najbolji u "Hrvatskom Bogu Marsu". Navodi kako „čovjek panonskog blata sa zakrvavljenim obzorima, Krleža je krupan u svojim lirskim i epskim fragmentima" (ibid., str. 426). Smatra da Krleži nedostaje smisao za „finesu dekadentnog" te da se u svojim analizama

Glembajeva „napreže da dostigne Prousta" (ibid., str. 426). Što se rečenične strukture tiče, Radica smatra da Krležu nije pravilno završio ni jednu svoju rečenicu ili stih, a njegov doticaj s kulturom i znanjem Zapada je nagao, neuravnotežen, bez redoslijeda i metodike. „Gotovo uvijek, čitajući Krležu, osjeća se nagomilanost, bagaž, razbacan i neorganiziran. (...) Njegovo enciklopedijsko znanje najprije iznenadi čitatelja, a kod drugog čitatelja ostavi ga hladnim i neuvjerljivim" (ibid., str. 426). Prema Radičinom mišljenju, Krležu je u svojim djelima hrvatsku naivnost, „hrvatske magle i hrvatske utopije", nadomjestio strašnijim i negativnijim utopijama, a Panoniju je u svojoj poeziji i prozi prikazao izrazito tragično te je po tome „ta vizija toliko autohtona i hrvatska, da sve ono, što Krležu danas piše, ostavlja čitatelja hladnim i neuvjerljivim" (ibid.) Što se tiče njegovog mišljenja o Krleži kao osobi, Radica smatra da je on možda morao prihvatiti marksizam kao okosnicu kroz koju mu je omogućeno da se snalazi, budući da, prema Radičinim riječima „nije produbio kulturne utjecaje", no njegova snaga leži u tome što je bio „prvi koji je kod mlađih srušio neograničeni i nekritički kult Zapada" (ibid., str. 426). No, Radicu najviše brine njegov konformizam jer se u svojim mlađim danima „s toliko žuči obarao na vidovdanske koncepte Ivana Meštrovića, Mitrinovića i Jovana Dučića" dok je sada „podlegao demokratskom centralizmu beogradske autokracije i svršava svoje dane u najbjednijem i upravo smiješnom konformizmu, koga čak pred konac svojega života nije pokazao ni Vladimir Nazor" (ibid., str. 427). Radica smatra da je Krležu "zakazao" nakon rata, otkako je aktualan postao komunistički režim te je njegovo stvaralaštvo postalo „šturo i neuvjerljivo", a u njegovim idejama „nema ničeg novog i originalnog, u njegovim nadahnućima nema ničega realnoga" te Radica ne vidi razlog tome jer „današnji oblik komunističkog društva kod nas nije nimalo različit od provincijske žabokrečine, protiv koje se Krležu u svojim ranijim godinama bunio: s tom ipak razlikom, što je pobuna onda bila moguća, dok je ona danas znanstvenim nasiljem zabranjena" (ibid, str. 427). Zaključuje kako „ta pojava, koja je svima jasna, ostavlja Krležu u znaku klečanja na koljenima ispred nekog zajapurenog tiranina balkanskih razloga" te za Krležu smatra da je „danas ništa drugo nego kurtizan na dvoru Tita na Brionima, gdje su nekada provodili dane Habzburtzi i Savoje, zaboravivši na sve svoje Glembajeve i na sve svoje plebejske pobune" te je sada on „neka vrsta dvorskog pjesnika kod kojeg je nestao svaki smisao za hrvatstvo, koje se danas ubija u Jugoslaviji" (ibid., str. 427). Radica je Krležino djelovanje smatrao izrazito odgovornim i za mlađu generaciju pisaca, u čemu je po njegovu mišljenju "zatajio" i nije spriječio mlađe da se odreknu konformizma i zaustave u pobunama, već je „ta generacija zastrašena, dok socijalno uopće ne reagira" te smatra da Krležu nije „nastavio svoj put analiza i kritiziranja", već se „utopio u sreći i blagodati

materijalnih sigurnosti, koje mu je režim stavio na raspolaganje " (ibid., str. 430). Radica na kraju odlomka posvećenog Krleži povezuje umjetničko stvaralaštvo i njegov život te smatra da Krležino stvaranje kroz takav razvoj njegova života „od potpunog podvrgavanja kosovskom konceptu u znaku komunističke prevlasti" predstavlja „uspon i padanje jednog genijalnog čovjeka, koji se nije uspio izdignuti iz malogradjanstva kad mu se pružilo, da svoj život završi u malogradjanskom zadovoljstvu" (ibid., str. 427-428). Članak završava nadom da će iz sadašnje, katastrofalne situacije za "hrvatsko slovo" nastati jedna nova generacija koja će hrvatskoj književnosti vratiti stari elan i nekadašnju snagu (usp. ibid., str 434).

Vinko Nikolić u 3. broju "Revije" iz 1962. donosi 10 najboljih hrvatskih pjesama između dvaju ratova koje su izabrane od strane književnih kritičara Dalibora Cvitana, Vlatka Pavletića, Tomislava Sabljaka, Djure Šnajdera, Antuna Šoljana te Kresta Špoljara u zagrebačkom tjedniku "Telegram". Najviše, 4 glasa, odnio je Miroslav Krleža sa svojim "Planetarijom" (Nikolić, 1962:249).

Sljedeće, 1963. godine, u 2. broju "Revije" Gojko Borić objavljuje članak "Nesretan početak; hrvatska književnost u njemačkim prijevodima". Spominje nekoliko najnovijih prijevoda hrvatske književnosti na njemačkom jeziku, a to su Krležin roman "Na rubu pameti" i "Povratak Filipa Latinovicza". Navodi kako bečki Burg Theater namjerava izvesti neke Krležine drame, no, kako navodi „bez obzira na nesretan izbor Krleže kao negatora nekih tipično hrvatskih i zapadnih vrijednosti (nacionalnih i literarnih), ovo predstavlja uspjeh za našu književnost" (Borić, 1963:241). Borić za Krležino književno stvaralaštvo ima djelomično pozitivno mišljenje i smatra da „pruža neke izvrsne književne fragmente", ali samo ako se „iz Krleže izbaci marksistički balast" (ibid., str. 241). Borić smatra da treba pozdraviti svaki slučaj približavanja umjetničkih vrijednosti dvaju ili više naroda, ali upozorava da pri tom treba biti izrazito pažljiv (usp. ibid., str. 242).

Iste godine, Vinko Nikolić objavljuje članak posvećen isključivo Krleži "Jubilej Miroslava Krleže; njegova 70. godišnjica života i 50. književnog rada". Nakon uvodnog dijela u kojem iznosi kratku Krležinu biografiju i nabraja popis njegovih djela, Nikolić za Krležu književnika ima samo riječi hvale: „Čitav jedan bogati život, posvećen hrvatskoj književnosti. Pola stoljeća, s preko 50 knjiga, plod su neumornog rada jednog silnog talenta. (...) Krleža je naš najreprezentivniji književnik, pisac svjetskog formata" (Nikolić, 1963:559). No, promjena u mišljenju o Krleži dogodila se nakon rata te Nikolić ne može shvatiti gdje je nestao onaj Krleža "buntovničke snage" koji se priklonio „službi protuhrvatskog režima" (ibid., str. 559). Nikolić ipak iznosi kako ne zna koliko je iskreno bio odan tom režimu te koliko voli hrvatski

narod i suosjeća s njegovim patnjama. Nikolić je svjestan kako je „nužno odvojiti Krležu književnika od Krleže osobe“ te navodi kako je Krleža bio „desetljećima buntovnik, sada umiljato janje; borac za socijalnu pravdu i proleter, danas prvi buržuj nove klase“. Kakvo li je to jezovito dvojstvo!“ (ibid., str. 560). Nikolić zaključuje da ni emigracija ne može ostati po strani kad se izražava priznanje „jednom svom velikom književniku“ budući da je svjestan da "Krležino književno djelo pripada svima nama, pripada i onda, kada se od Krleže režimskog čovjeka moramo ograditi", ali i unatoč tome, Krleža je veliki hrvatski književnik i njegovo će djelo preživjeti i njega i crveni režim" (ibid., str. 560).

Nikolić, ali i svi ostali emigrantski pisci koje smo analizirali do sada, smatraju da je Krleža bio samo sluga jednog režima te ostavio svoj narod "na cjedilu" ne govoreći ništa, a za književno stvaralaštvo Borić, prisjetimo se, navodi kako je „vrijeme najbolji konservator umjetničkih istina koje će pokopati lažne plodove“ te se pita „koga će npr. za 50 ili 100 godina zanimati proza Miroslava Krleže, kad izblijedi interes za faktografski sadržaj njegovih radova, a ostane samo škrtu mu poznavanje vječnih ljudskih vrijednosti" (Borić, 1958:93).

Deset godina nakon objavljivanja članka "Velik strah: Zagreb 1945. Poslije deset godina" u kojem Bogdan Radica opisuje svoj dolazak Zagreb i kako je Krleža nezasluženo uživao dok je njegov narod umirao, u "Reviji" se objavljuje članak Karla Mirtha "Autoportret Bogdana Radice; razgovor s njim – prigodom njegove 60. god. života" u kojem se Radićino mišljenje o Krleži pomalo mijenja. Nakon odgovaranja na pitanja o svom studiju, putovanjima po Italiji te druženjima s raznim inozemnim književnicima, slijedi pitanje je li održavao veze s književnicima, umjetnicima i javnim radnicima u domovini. Radica osim Meštrovića, Milana Begovića, Bonifačića i drugih, spominje i Miroslava Krležu u čijem je časopisima ("Književna republika", "Književnik") surađivao. Krležu opisuje ovako: „Krleža je na mene ostavljao uvijek jak i snažan dojam jedne ličnosti, koja prelazi naše razmjere. Kako sam sve čitao i upravo gutao, što je on napisao, u razgovoru s njim sam osjećao svu njegovu revolucionarnu snagu i genuinu temperamentnost" (Mirth, 1965:43). Za Krležinu dramu "Glembajevi" smatra da je jedna od najboljih kazališnih djela. Svoj dio o Krleži završava riječima "Tkogod nije osobno upoznao Krležu, nije u stanju, da ga osjeti sasvim i kao rođenog pisca-revolucionara" (ibid., str. 43). Radica ne govori ni jednu lošu riječ o Krleži ni o njegovom djelovanju u komunističkom režimu.

1965. uredništvo "Hrvatske revije" u 4. broju objavilo je članak "Pismo ravnatelju Enciklopedije Krleži" koju potpisuje N. N. U tome se članku nepoznati autor obraća Krleži kao glavnom ravnatelju Leksikografskog zavoda i navodi mu nekoliko opaski, a tiču se informacija

koje umanjuju vrijednost Hrvata. Jedna od opaski je podrijetlo skladatelja J. Haydna, za kojeg autor članka navodi da ima hrvatsko podrijetlo, u skladu s rezultatima istraživanja povjesničara Van Loona koji je istraživao njegovo podrijetlo (usp. Uredništvo, 1965:444). Autor se pita: „Zar bi bilo na štetu našeg ugleda, da je u Jugoslavenskoj enciklopediji istaknuto nepobitno hrvatsko porijeklo toga svjetskog muzičkog velikana?" (ibid.). Ono što je još uočio kao opasku Krleži pri sastavljanju "Enciklopedije" je i podrijetlo Mehmed-paše Sokolovića koji se pojavljuje i u Andrićevoj knjizi "Na Drini ćuprija", a za kojeg također smatra da je Hrvat pozivajući se na knjigu Harolda Lamba "Sulejman Veličanstveni" u kojoj Lamb detaljno objašnjava zašto je to tako. Autor članka zaključuje kako je važno da Krleža pročita tu knjigu iz razloga da Mehmed-paša Sokolović „ne bude prikazan, gledan na svoju nacionalnu pripadnost onako, kako ga je neispravno prikazivao dr. Ivo Andrić" (ibid., str. 448).

Krleža je 1966. godine u članku "Na sitno Ranka Marinkovića" Miljenka Majetića prikazan na jedan drugačiji način, indirektno, kao usporedba Ranku Marinkoviću i njegovoj prozi "Ruke". Majetić se na početku osvrće na motiv ruku, koji je Krleža, prema njegovim riječima, koristio u "Povratku Filipa Latinovicza" i poslije u drami "Aretej". Marinković je, kako Majetić navodi, često ulazio u sukobe s okolinom te je „tako, premda izišao takoreći iz Krležinih ruku i Krležinog "Pečata", postao čista suprotnost Krleži, što se, na štetu kulturne atmosfere, pokazalo i u osobnom animozitetu prodlom na javu prigodom budimpeštanske zakulisne repertoarne dileme "Glorija – Gospoda Glembajevi" (Majetić, 1966:248). Po prvi put se u ovome članku Krležina "šutnja" prikazala kao nešto što bi Krleža rado volio zamijeniti "vlastitom čvrstom rukom" (ibid., str. 249). Majetić navodi: „I jedino koliko puta je sam silazio s kulturnog pijedestala penzioniranog pater patriae u živu književnu arenu, toliko puta su se vraćale iskre nekadašnjeg književnog prvaka" (ibid., str. 249). Krležu smatra velikim piscem koji godinama vodi unutarnju borbu između buntovništva i podređenosti režimu.

Vinko Nikolić, 1966. godine u članku "Hrvatska u znaku značajnih jubileja" izvještava kako je u Zagrebu 1. travnja 1966. godine održana svečana Akademija u Hrvatskom narodnom kazalištu u sklopu 130. godišnjice Hrvatskoga narodnoga preporoda te da je posebno ostalo zapaženo Krležino predavanje o Hrvatskom narodnom preporodu 30. ožujka na znanstvenom zasjedanju (Nikolić, 1966:316). Nikolić ne objašnjava termin "zapaženo predavanje" ni je li ono pozitivno ili negativno.

Sljedeća, 1967. godina obilježena je donošenjem Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika kojom se zahtijeva ravnopravan položaj hrvatskoga jezika u svim sferama života. Krleža je također bio potpisnik Deklaracije iako je ona bila osuđena od

komunističkih vlasti. Nikolić u kratkom izvješću "Krleža i deklaracija" donosi anegdotu kojoj nije svjedočio, već kaže: "vele: istinit doživljaj" u kojoj je Krleža na pitanje: „Kako to, družo Krleža, da se Vi potpisali Deklaraciju? Ta vi ste komunista već 50 godina?", a Krleža na to pitanje odgovara: "To je točno, ja sam komunista već 50 godina, ali sam Hrvat već preko 70 godina" (Nikolić, 1967:156). Iako se očekivalo suprotno, Krležu emigrantski pisci u "Hrvatskoj reviji" te godine više ne spominju.

Sljedeće godine, Miljenko Majetić ponovno objavljuje članak u kojem uspoređuje Krležu i nekog drugog hrvatskog pisca. 1966. godine je to bio Ranko Marinković, a 1968. godine u članku "Prvi Europljanin i druge priče. O hrvatskom intelektualcu Tinu Ujeviću i njegovoj društvenoj funkciji", kao što sam naslov govori, donosi razmišljanja o Tinu Ujeviću, ali i usporedbu s Krležom. Za razliku od Ujevića i Stepinca, o kojem govori u uvodnom dijelu članka, Majetić navodi kako je jedino Krleža „orijentiran u prvom redu na društvo; čitav njegov duhovni rad tiče se pojedinca isključivo kao dijela društvenih struktura." (Majetić, 1968:301). Dalje navodi kako je kod Krleže čovjek degradiran na majmuna, tj. odbačen, ali samo zato jer „društveno – historijski zakaže" (ibid.). Kod Ujevića, s jedne strane nema ni minimum zahtjeva prema materijalnom, prema komforu, dok je kod Krleže potpuno suprotno. Majetić zaključuje da je „Ujevićeva bohema, znamo, kao i Stepinčeva askeza, konsekvencija iz reakcije društva protiv njih, odnosno iz konflikta s normama vlasti" (ibid., str. 302). Krležu i Ujevića Majetić pokazuje sličnima kao što je cilj obojice da budu „najevropskiji, da dominantno postavljaju kriterije i budu arbitraža za pitanja što je to Evropa konkretno te da udare pečat društvu. Po prirodi hipertrofirane intelektualne ekspanzije obje su ličnosti težile da se međusobno isključe i pobiju. To je, naravno, već bilo manje evropski" (ibid.).

1968. godina bila je obilježena dodjeljivanjem Miroslavu Krleži dvije nagrade, Hrederove te Goranove za roman "Zastave". Uredništvo "Hrvatske revije" u 4. broju iz te godine izvještava o tome, s tim da Krležu u svakom od ta dva kratka članka naziva „velikim hrvatskim piscem" (Uredništvo, 1968: 356/471).

U "Hrvatskoj reviji" postoji i dio u kojemu se objavljuju pisma koja uredništvo časopisa dobiva od svojih čitatelja. Takvo jedno pismo Mirko Vidović napisao je 1969. godine te je iste godine i objavljeno. U tome pismu osvrće se Vidović na Krležin razgovor s Predragom Matvejevićem u pariškom dnevniku "Le Monde" 28.12.1968. Vidović se ironično i negativno odnosi prema Krleži navodeći kako je „Njegova Proročka, Kosmopolitska i Crvena Statura u zrelim godinama zadobila znatne promjene: salo i ostalo, a i pogrbljenu kičmu. (...) I to kako su mu moždani, pod uplivom raznovrsnih događaja prestali nakon rata hiperproducirati

mudrost i njegova je vatroslovna rijeka totalno, ili gotovo, presušila" (Vidović, 1969:167). Vidović se ne osvrće samo na njegov fizički izgled, već i na njegove stavove koji su nakon rata "presušili" te se od Krleže nije ništa moglo čuti. Naziva ga još i starim, desheritiranim Glembayem te da je „rasipni sin, koji se vraća u očinski dom samo, da bi ponovno mogao otići" (ibid.). Također, Vidović razmišlja o Krležinom, kako kaže, "odbacivanju svijeta" te zaključuje kako to odbacivanje u intimnome svijetu može biti njegovo prihvaćanje. Navodi kako je dugo razmišljao o tom "apsurdu" kod Krleže: „I čudno mi je bilo, kad sam, objašnjavajući ga, pogadjao: budući da je bacao drvlje i kamenje na kapitalizam, ne znači li to, da ga je stari Glembay najzad prihvatio kao sretnije rješenje od njegove crvene stvarnosti? Pa, kako mi se činilo nevjerojatnim, pokušao sam naći bolje objašnjenje: nije li to kajanje zbog onog, što je u svoje nadobudne godine učinio svom narodu pa mu savjest ne da mira? (...) Čini mi se ono točnijim" (ibid., str. 168). Iako su njegova razmišljanja o Krleži negativna, osuđujući ga za šutnju i podređenost režimu, na kraju iznosi tvrdnju koja je, možda dijelom i ironična, ali svakako se iz nje može iščitati kako Vidović doista cijeni njegov književni rad: „Mene veseli sve ovo kod našeg velikog književnika Miroslava Krleže, čiji značaj ne umanjuju njegovi politički promašaji i kasnija priznanja. Naprotiv, to je dokaz, da on na vrijeme luči u sebi pjesnika i angažiranu civilnu osobu" (ibid.).

Branko Kadić u rubrici Knjige i časopisi donosi članak "From Croatian renaissance to Yugoslav socialism", osvrt istoimene knjige Ante Kadića, slavista i profesora južnoslavenskih jezika i književnosti te suvremene ruske književnosti na Sveučilištu Indiana USA. Ante Kadić (1970) Miroslava Krležu smatra najistaknutijim ljevičarskim piscem Hrvatske koji „posjeduje osobnost izrazitim značajkama, zagovornik revolucionarnih i revizionističkih ideja" te ga naziva „pravim stupom ljevičarske književnosti u Hrvatskoj" (Kadić, 1970:418). Za razliku od ostalih emigrantskih pisaca analiziranih do sada, za Krležu Kadić navodi kako „nije postao bezbožnik i materijalist pod utjecajem Marxa, nego čitajući Feuerbacha, Schopenhauera, Darwina i Nietzschea", a što se tiče odnosa komunističkih vođa prema Krleži, također iznosi stav koji nije uobičajen u emigraciji, a to je da mu „komunistički vodje, premda priznaju, da je mnogo pridonio širenju komunističke ideje, smatraju ga tvrdoglavim i nepopravljivim individualistom i heretikom" (ibid.). Branko Kadić, u analizi razmišljanja Ante Kadića, zaključuje kako u zadnje vrijeme „neki pisci nastoje slijediti staru Krležinu tezu, prema kojoj se jedan pisac bori za napredak jedino, kada sluša diktat vlastite savjesti", a zaključuje to jer smatra da „Krleža neprestano istražuje, sumnja, razočaran je sa svime i svima", a kao jedan od razloga navodi i to da iako je službeno priznat ideologom i glavnim komunističkim piscem,

beogradska je Vlada radije promicala kandidaturu Ive Andrića za Nobelovu nagradu" (ibid., str. 419).

Bogdan Radica se 1972. ponovno dotiče Krleže u svom članku "Titov noćurno; konac druge Jugoslavije". Radica navodi kako je Tito „išao za tim da kompromitira Krležu u očima najelitnijeg dijela hrvatske inteligencije, koja se nalazi u zatvoru i pred procesom" (Radica, 1972a:174). Razlog tome je Krležino potpisivanje Deklaracije o jeziku zbog koje se morao pokloniti Titu i, kako je to Radica slikovito opisao, „prihvatiti najveći orden bratstva i jedinstva" (ibid., str. 175). Radica Krleži zamjera što je cjelokupno vodstvo Matice hrvatske u tamnici, nekoliko stotina intelektualaca i sveučilištaraca također u tamnici, cjelokupan kulturni život Hrvatske izložen Titovom sudu, a Krleža, umjesto da ih uzme u obranu, ističe suradnju na stvaranju "Jugoslavenske Enciklopedije". Radica zbog toga Krležu naziva „dvorjanikom ili dvorskim zabavljačem, da ne kažemo moralnim suučesnikom u proganjanju hrvatske marksističke enciklopedije" (ibid.). Iste godine, Radica ponovno objavljuje članak u "Hrvatskoj reviji", pod nazivom "Otvoreno pismo Miroslavu Krleži" u kojem se obraća Krleži iznoseći mu sve probleme hrvatskog duhovnog stvaralaštva i poziv na njegovo izlaženje iz šutnje čime bi spasio hrvatski narod. Radica je razočaran činjenicom da je, otkako je u izbjeglištvu, uputio desetak pisama Krleži na koja nikada nije dobio odgovor. Navodi kako mu je jasno zašto se Krleža nije javljao na neka njegova delikatna zapitkivanja: „Vi ste pod komunističkim sistemom ipak dostigli vrhunac onoga što takav sistem može pružiti svakome laureatu i prihvaćenom piscu, i radi čega bi Vi sada riskirali Vašu materijalnu egzistenciju komfora i zadovoljstva" (Radica, 1972b:421). Radica u tom pismu piše i kako ga Beograd ne voli te kako beogradski pisci mogu slobodno putovati i Europom i Amerikom, dok Krležina „duhovna djeca, kojima je on desetljećima najavljivao marksističko novo društvo ne samo da su progonjena, već i zatvarana po Titovim zatvorima" (ibid.). Krležu drži odgovornim za tragediju tisuće mladića koji su poginuli uglavnom zato što su „čitali, što su gutali Krležu i vjerovali mu svaku riječ" (ibid., str. 422). Radica dalje navodi kako je ta generacija iščekivala Krležino priznanje te nadu da će se odmetnuti u onoga koji osuđuje sistem, zbog čega se „ne bi mogao tiskati kod kuće, ali bi zato moralno bio daleko više dobio u očima i raspoloženjima svoga naroda" (ibid., str. 422). Radica savjetuje kako bi na taj način bio pozitivniji i u vanjskom svijetu. On vjeruje da Krleža sve vidi i osjeti te ga zbog toga pita: „Zar vi možete preko svega toga biti ravnodušan, ništa ne kazati, ne dići Vaš glas protesta?" (ibid., str. 424). Josipa Broza Radica otvoreno optužuje kao tiranina i osobu koja jako loše postupa prema hrvatskoj inteligenciji, a od Krleže na kraju svog pisma očekuje da Titu objasni kako stoje stvari, kako bi

se ljudskije i poštenije odnosio prema Hrvatskoj. Krležu smatra jedinim spasiteljem: „Vaša je uloga da to što prije izvršite i da izvučete Hrvatsku iz blata u koje ju je bacio Josip Broz iz Kumrovca", a završava prijetnjom ako nešto ne poduzme, njegova će šutnja učiniti puno štete: „Ukoliko Vi to ne učinite, i na Vas će pasti odgovornost, upravo povijesna odgovornost, za sve ono što se danas zbiva s Hrvatskom u Jugoslaviji i u svijetu. (...) Ukoliko to ne učinite, i to što prije, Vaša će Vas šutnja moralno ubiti u povijesti hrvatskoga naroda" (ibid., str. 427-428).

Uredništvo "Revije" iste, 1973. godine izvještava kako je na 33. sjednici Centralnog komiteta SK Hrvatske u Zagrebu Mirko Božić od hrvatskih književnika zatražio da izađu iz Društva književnika koje je, kako kaže „tako konglomerirano, tako široko, da tako kažem institucionalno proigrano, očajno organizirano, koje djeluje s neprijateljskih pozicija (...)” (Uredništvo, 1973a:274). U tom članku, pod naslovom "Mirko Božić ostao sam", uredništvo izvještava kako je Krleža odbio Božićev poziv da osnuju novo društvo književnika. Iste godine, koja je očito bila jako plodna tekstovima u "Hrvatskoj reviji" o Miroslavu Krleži, uredništvo objavljuje kratak osvrt, članak uz 80-godišnjicu života Miroslava Krleže: "Dijele se Hrvati na dva dijela: u mrtvace i u grobare". Rečenica je to koju je Krleža napisao 1926. godine te uredništvo navodi kako je Krleža sam odredio svoje mjesto: „Krleža se nalazi među grobarima, koji posluju s kamatama" (1973b:446). Uredništvo se osvrće na sve "čestitare" koji su Krleži čestitali 80. godišnjicu života, od kojih se nalazi i Josip Broz Tito, a koji su to učinili jer su znali koje su zasluge Miroslava Krleže: „On je za komunizam odgojio nekoliko generacija i poslao u partizanske šume (...) na tisuće boraca, pa stoga sada zajedno dijele na zločinu napljačkanu baštinu" (ibid.). Uredništvo izriče žaljenje u kakvom je bijednom društvu jedan Krleža i ono što je od njega, „velikog gromovnika protiv reakcije" te „borca za slobodu i ljudsko dostojanstvo, vječnog buntovnika" ostalo, a to je da „danas pripada najreakcionarnijoj crvenoj eliti" (ibid.). Očito je kako se ovo žaljenje nad Krležinom sudbinom i djelovanjem odnosi isključivo na njegovu političku orijentaciju i angažman, jer već u sljedećem odlomku navode kako je Krleža "velik književnik, svjetski književnik". Na kraju članka najavljuju pismo Ivana Babića Krleži te poziv Krleži da se zamisli i promijeni, ako nije prekasno: „Ovom prilikom objavljujemo donje pismo: ako je još na vrijeme, neka se Krleža zamisli nad svojom bijednom ulogom u tako visokim godinama života. Mi želimo da nije prekasno, pa da možemo s više ponosa gledati ne samo na Krležu književnika, nego i na Krležu Čovjeka i Krležu Hrvata" (ibid., str. 447).

Pismo koje Uredništvo najavljuje je pismo Ivana Babića koji se sam opisuje kao „obični hrvatski intelektualac, časnik bivše jugoslavenske vojske i hrvatskog domobranstva" (ibid.). Autor navodi kako to pismo nije plod neke ustaško-ekstremističke konspiracije, već iz čisto

rodoljubnih pobuda. Krležu hvali kako je na početku svog stvaralaštva bio na čelu borbe protiv glembajevštine u hrvatskoj sredini te je zbog njegovih poticajnih riječi toliko mladih hrvatskih intelektualaca stupilo u borbu za našu hrvatsku riječ i izraz te mu odaje priznanje kako je on u, kako navodi, „ranijim periodima balkanskog divljaštva“, uspio spasiti mnoge hrvatske ljude i institucije. Zbog svih tih zasluga koje priznaje Krleži, izriče rečenicu koju pitaju gotovo svi emigrantski pisci analizirani do sada: „Baš zato, nitko ne razumije zašto Vi danas šutite.“ Kaže kako se „čovjek ne usuđuje niti pomisliti, da bi jedan Miroslav Krleža šutio zato, da bi mogao biti „ugledni pripadnik balkansko-cincarsko-četničko-pravoslavno-crvene nove klase“; da bi Miroslav Krleža mogao imati intelektualni užitek diskutirati s "nepismenom bagrom za vješala" ili isprazni užitek da od te "bagre" dobiva privilegije, ordene i titule (...)" (ibid., str. 449). Krležu u daljnjem tekstu poziva da progovori i upozorava ga da brine i o tome kad u budućnosti budu pozitivno ocjenjivali njegov rad, da mu se ne dogodi da ga se negativno osudi kao čovjeka i "uvrsti u familiju Glembay" jer, kako kaže: „s time gube i vaša djela" (ibid., str. 450).

Ante Kadić iste je godine objavio članak "Matoš i Krleža o Starčeviću; povodom 150 / godišnjice rođenja Ante Starčevića". Osvrnuo se na Krležin i Matošev odnos prema Anti Starčeviću. Iako na početku odmah upozorava da neće govoriti o Matošu i Krleži kao književnicima, već o njihovim stavovima prema Starčeviću, objašnjava kako su obojica dominantne ličnosti, a za Krležu kako je revolucionar koji je „najčešće napadao hrvatsku baruštinu" (Kadić, 1973:517). Nakon ulomka iz Krležina Predgovora "Podravskim motivima" Krste Hegedušića, Kadić navodi kako je Krleža „bio i ostao par excellence hrvatski pisac" te je „od početka svog stvaranja do danas opsjednut našom bezizlaznom krivuljačom (...) on je udarao po nitkovima koji su tjerali našu seljačku marvu da se bori pod tuđim zastavama, on je često urlao jer nije znao kako bi drukčije pomogao" (ibid., str. 523). Kadić u Krleži vidi izrazitog domoljuba, a od svih djela koja je spomenuo ("Hrvatski bog Mars", "Zastave", "Balade Petrice Kerempuha") "Balade" su po njemu najhrvatskije djelo.

Dvije godine kasnije Zlatko Markus iz Londona u "Hrvatskoj reviji" objavljuje opsežan članak "Uzvratit ćemo zubima" o događajima u Hrvatskoj i oko nje nakon Hrvatskog proljeća 1971. godine. Markus Jugoslaviju otvoreno ne priznaje i kaže kako je nastala kao „osveta pobjednika; osveta koja se izvrgla u ruglo i teror nad, prije svega hrvatskim narodom." U tom smislu Markus smatra kako Hrvati posljedice tog čina trpe i dan danas, a Krleža je jedan od onih koji je „više nego potpuno shvatio tu činjenicu pišući *Zastave*", ili, pita se „ih je, možda, počeo pisati upravo zbog toga" (Markus, 1975:315). Markus (ibid.) navodi kako se čak i jedan dio hrvatske vojske u Zagrebu pokušao oduprijeti „jugoslavstvujućim besmislicama", ali su tu

grupu „hrvatskih vojnika ušutkali – Hrvati" (ibid., str. 316). Markus navodi kako je prof. Šidak pisao kako je „jugoslavenska ideja rođena, mažena i gurana prije svega u Hrvatskoj, čak i onda kada su odgovori na nju iz Slovenije stizali napisani na njemačkom, a iz Novog Sada je javljano da se svaki drži svoga." (ibid.) Navodi kako je Krležu o svemu tome pisao prije 8 godina „jasno i bitko" uz obljetnicu Ilirskog pokreta. Markus smatra da se Krležu „kojeg su izbacili iz CK SK Hrvatske, Krležu koji je inicirao Deklaraciju o položaju i nazivu hrvatskog književnog jezika trebalo, po njemu, više slušati jer je 1971. on već govorio o tehnici agiranja glavom kroz zid. Cijele je godine govorio da svake noći čeka uhićenje Savke i Tripala" (ibid., str. 316). Markus je jedan od malobrojnih emigrantskih pisaca koji odobrava Krležine postupke te ga smatra inicijatorom raznih promjena koje su uglavnom pogrešno protumačene.

Ivan Vitezić u trećem broju, iste godine objavljuje članak "Umjesto nekrologa Ivi Andriću: Andrić i Krležu, za obrazloženje sudove u njihovu identitetu". O Krleži navodi kako je „materijalizam kao filozofija života, revolucija kao put i metoda te marksizam i lenjinizam kao oblik egzistencije društvene i pojedinačne program kome je Krležu posvetio svoje književne talente. Izvanrednom snagom svoje riječi – optužbom, polemikom, porugom i psokom, a onda i „viđenjima" pobjede ljudske pameti nad glupošću – on razara postojeće društvo i poredak, odnosno pokazuje njegovu gnjilost, pokvarenost, glupost itd." (Vitezić, 1975:356). Vitezić navodi kako Krležu u dotadašnjoj hrvatskoj književnosti, sudeći po njegovim riječima koje je napisao u časopisu "Plamen" 1919. vidi same laži i fraze (usp. ibid.). Navodi i što se događalo prilikom sukoba na književnoj ljevici kada je Krleži predbacivano od ideologa partije da je „izgubio kontakt s proletarijatom i da nije nikada razumio marksizma ni zakonitosti društvenog razvitka", ali da je „partija dobro znala što za nju znači Krležu, i uza svu paljbu na nj bila je prema njemu velikodušna i strpljiva" (ibid., str. 364). No, on prilikom iznošenja činjenica, nigdje ne iznosi vlastiti sud o Krleži, barem ne izričito negativan ili pozitivan kao što se to moglo iščitati iz dosadašnjih članaka hrvatskih emigrantskih pisaca. Vitezić na kraju članka navodi kako su upravo Krležu, ali i Andrić ličnosti o kojima će se još raspravljati i pisati i to ne samo zbog, kako navodi: „književnih i jezičnih kvaliteta", nego i zato „jer su i previše problema dodirnuli, a da bi ih brzo prekrila zaborav" (ibid., str. 366), ali izjašnjava se prilično objektivno, iz kuta istraživača života i djela ovih književnih velikana.

U članku "Novi brojevi *Kontinenta*", časopisa koji je smatran neovisnim forumom ruskih i istočnoeuropskih autora, Mihovil Šimić izražava zadovoljstvo što se tamo pojavljuju članci i hrvatskih pisaca kao što je Gojko Borić čime je uredništvo "Kontinenta" pokazalo kako mu je itekako stalo do suradnje intelektualaca iz istočne i jugoistočne Europe, a čiji narodi trpe

ne samo komunistički jaram, već su i izloženi pritisku tzv. vodećih nacija u komunističkom dijelu Europe" (Šimić, 1975:410). Šimić (1975) se osvrnuo i na prilike u Jugoslaviji koja je nakon 2. svjetskog rata „stvarno bila minijaturno izdanje Sovjetskoga Saveza, a ždanovština jugoslavenskog tipa slavila je nakon 1945. i u Titovoj zemlji prave orgije" (ibid., str. 411). Ističe kako je „posebno važno to što neki istaknuti komunistički književnici nisu za vrijeme epohe ždanovštine poslije rata sudjelovali u razvitku kulture i književnosti u Jugoslaviji, kao npr. veliki stari čovjek hrvatske književnosti Miroslav Krleža (...)" (ibid.). Miroslava Krležu optužuje za to što se nije potrudio razvijati kulturu i književnost u Jugoslaviji, već se povukao i podvrgnuo šutnji. Unatoč Krležinom političkom angažmanu s kojim se ne slaže, Šimić ga ipak smatra velikim hrvatskim književnikom.

Nakon 1975., koja je bila bogata člancima u kojima se emigrantski pisci dotiču Miroslava Krleže i u kojima ga uglavnom osuđuju zbog svog nedovoljnog političkog i društvenog angažmana, 1976. godine, Zlatko Markus, godinu dana nakon svog prvog članka u kojem se dotiče Krleže, objavljuje članak "Hrvatska godine 1976" u 2-3 broju "Revije". U njemu on ne govori negativno o Krleži, čak štoviše, naglašava važnost njegovih revolucionarnih ideja i poticaja na pobunu o kojima je pisao u djelima nastalima prije 2. svjetskog rata. Ističe Krležino isticanje pravog stanja hrvatskog naroda te navodi njegove riječi iz 1926: „hrvatstvo životari tako još od najstarijih glagoljaških vremena: s Glagoljicom u borbi protiv Rima, s Latinštinom protiv germanizacije i madžarizacije, bogumilsko poturčeno u Bosni, a protureformatorski protunarodno u Dalmaciji, uvijek podjednako ranjavano kao progonjena zvijer pred hajkom nerazmjerno jačih sila (...)" (Markus, 1976:38). Nakon navođenja Krležinih riječi u kojima žali nad sudbinom hrvatstva i Hrvata, Markus smatra kako Krleža upravo zbog toga ne može biti protiv Hrvatske, kako to hrvatska emigracija većinom smatra: „I bez oklijevanja ću ponovno ovdje vani, kao što učinih i kod kuće, ponoviti i ustvrditi, kako nije moguće, kako je potpuno neshvatljivo, da bi čovjek, pisac, hrvatski pisac Miroslav Krleža, mogao biti bilo gdje drugdje, negoli na strani upravo te i takve Hrvatske, o kojoj je razmišljao, o kojoj je pisao, koju je živio. Danas, da, baš danas, na početku 1976., Krleža nije i ne može biti nigdje drugdje, nego na strani onih koji su progonjeni kao zvijeri, na strani zgažene, bezimene, zgužvane, ponižene, prevarene i izmasakrirane Hrvatske" (ibid., str. 38). Markus navodi kako je trenutno u Hrvatskoj „šutnja pred grmljavinom" te da se previše uvreda i poniženja nagomilalo nad hrvatske glave od strane režima. Navodi kako je „danas u Hrvatskoj 1976. na strani pobune, da, i na strani onog alarmirajućeg Krležinog hrvatskog revolvera, uz njega stoje gotovo svi hrvatski pisci, sva hrvatska inteligencija, osim tužnih kreatura, koje i u Hrvatskoj svjedoče, da svaki narod ima

svoje izmetine, svoju nečist, da svaki narod mora imati u svom tijelu i podatak srama" te zaključuje kako su „tragovi krležijanske pobune neuništivi u hrvatskoj psihi" (ibid., str. 48).

Ivana Cerovca, autora članka "Emigrantske zgode i nezgode" u 2-3 broju "Hrvatske revije" iz 1976. godine, zanima isključivo politička komponenta Miroslava Krleže, koja je potaknuta izjavom dr. Ivana Tomasa koji je izjavio kako mu je teško uvidjeti Krležinu veličinu. Tomas navodi kako je Krleža "srpski zet" i "jugoslavenski duh" te je siguran kako ga, unatoč svemu što je napisao, to i dalje ne čini genijem hrvatskog naroda. (v. Cerovac, 1976) Ivan Cerovac (1976) sebe smatra praktičnim katolikom, ali osuđuje tu namjeru svećenika Ivana Tomasa da procjenjuje Krležu po tome kakvi su njegovi stavovi prema Crkvi. Cerovac navodi: „ja sam praktični katolik, ali sam protiv toga, da katolički svećenici uzimaju sebi za pravo dijeliti nas Hrvate u ime nekakvih viših principa, u ime nekakvog sumnjivog morala. Dosta smo već i tako podijeljeni" (Cerovac, 1976:382). On smatra takav način mišljenja "klerikalizmom". Završava svoj članak veličajući Miroslava Krležu kao velikog i značajnog književnika: „Mi Hrvati smo premalen narod, da bismo se mogli odreći književnika formata jednoga Miroslava Krleže, pa bi svakako pametnije bilo, da mu podižemo spomenik, umjesto da ga rušimo. Ako zbog ničeg drugog, ono radi političkih razloga, jer sam siguran, da će nas u svijetu bolje afirmirati jedan Krleža, nego stotina prosječnih dobrih Hrvata i katolika. A nama je, bez sumnje, afirmacija pred svijetom vrlo potrebna" (ibid., str. 382).

1977. godine, Vinko Grubišić, jedan od suradnika "Revije" koji je iza sebe ostavio čitav niz članaka, analizira članak Marka Čovića "Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati" iz 1975. godine. Taj članak Grubišić smatra vrsnom analizom prilika u Jugoslaviji. Ono što je za ovaj rad značajno je mišljenje Grubišića o Krleži potaknuto Čovićevim zapažanjima o Mile Budaku, budući da je Čović bio Budakov tajnik. Grubišić (1977) se pita: „zašto Krleža još nigdje nije ni priznao kome duguje svoj ratni i poratni ostatak života, a teško bi bilo ikomu dokazivati kako ni to nije smio. M. Krleža nije svoj glas digao ni četvrt stoljeća kasnije, kad je ipak to lakše bilo učiniti, ni za Vladu Gotovca, ni za Pavletića, ni za Zlatka Tomićića, ni za Franju Tuđmana. (...) Umjesto toga on prima nagrade od "maršala od sedam ofenziva" i objavljuje u "Izboru" kako ga je hladan znoj obliva, kad je čitao svoju presudu i poništenje te presude. Kritizerski Krleža smatra još uvijek da će čitatelji povjerovati kako je to pomilovanje palo s neba" (Grubišić, 1977:103-104).

Bogdan Radica iste godine u "Reviji" objavljuje članak "Jugoistočna Europa u borbi za ljudska prava; nepokorena Hrvatska šuti: odgovornost inteligencije", peti članak u kojem spominje i daje svoje mišljenje o Miroslavu Krleži. U njemu navodi primjere gradova istočne

Europe, npr. Moskve koja se pobunila protiv Carterova držanja i sl., dok izražava negodovanje zbog Hrvatske koja šuti, a za to krivi hrvatsku inteligenciju: „Ovdje se radi o jednoj javnoj i spontanoj odluci cjelokupne inteligencije, da ispred svijeta iznese svoje žalbe nad postupcima, kroz koje ih lomi jedna zastarjela reakcija. (...) U trenutku kad se čitava jugoistočna Europa diže protiv ugnjetavanja čovjekova dostojanstva i njegove slobode, hrvatska inteligencija šuti" (Radica, 1977:152). Daje svoj osvrt i na Miroslava Krležu kojeg smatra „dvorjaninom na dvorovima najkrvavijeg condottiera našeg stoljeća, Josipa Broza Tita" pod kojim je „poginulo više Hrvata i strašnji genocid hrvatskog naroda izveden nego li ikad pod Aleksandrom" (ibid., str. 153). Predbacuje Krleži i njegovo kritiziranje Ivana Meštrovića kako ništa ne čini za zaštitu interesa hrvatske inteligencije između dvaju ratova, a sam također ništa ne čini. O Krležinom životu navodi: „Između dvaju ratova, Krleža nije bio proganjan; nije čak bio proganjan ni za vrijeme ustaškog režima u NDH, nego budno pažen od Budaka, čiju je likvidaciju doživio kod prve pojave komunističkog sistema u Zagrebu, a da on nije digao svoj prst u obranu čovjeka, koji ga je čuvao kroz čitavo ratno vrijeme. Evo ga i sada u počasnom odboru crvenog jubileja, dok njegovi đaci, mislim, sljedbenici, koje je on oduševljavao, stradaju po tamnicama." (ibid.). Radica (1977) smatra da je Krleža samo dignuo glas u obranu ljudskih prava, iako bi vjerojatno odležao u tamnici ili morao otići iz Hrvatske, „glas bi Hrvatske", kako navodi „odjekivao svijetom". Njegovu šutnju vidi kao propuštenu priliku da se hrvatska kultura svijetu prikaže u humanijem obliku. Radica otvoreno kritizira Krležino osobno djelovanje i zbog toga umanjuje Krležu kao osobu, no, kad je u pitanju njegovo književno značenje, navodi kako to nitko ne može umanjiti.

Sljedeći članak, koji je napisao Zlatko Markus, posvećen je isključivo Krleži i stavovima hrvatske emigracije koji se uz njega vežu, a treći je Markusov članak u kojem piše o Krleži. Riječ je o prigodnom članku povodom 85. godišnjice života Miroslava Krleže pod naslovom "Krležini hrvatski barjaci". Markus (1978) je izrazito oštar na sve kritike o Krleži, kao npr. o tome kako je kroatofob, "jugo-perjanica", srpska propaganda i sl. te navodi: „Krleža je hrvatski pisac i, glupa je laž, da Krležino djelo može biti zastava jugo-unitarizma. Krležino djelo, hrvatskom narodu i hrvatskom čovjeku, može dati i daje, najljekovitiji poriv samopromatranja i samoosvješćenja" (Markus, 1978:23). Navodi Krležine riječi kojima se on brani od napada da je kroatofob, a koje je napisao u svom "Dnevniku" 2.3.1968.: „Uvijek jedno te isto već pedeset godina: prati me sjenka kroatofobije od *Legende* do *Rapsodije*, do *Plamena*, pa dalje preko *Republike* do danas. Sursum corda. Pišimo knjige!" (ibid.). Za sve one koji Krležu optužuju za kroatofobiju, Markus kaže da ga nikada nisu ni čitali, već su samo ponešto

čuli. Postavlja pitanje: „Otkud onda kod tog "kroatofobnog" Krleže tolika divlja i nesputana prisutnost hrvatskog čovjeka, hrvatske smrti, hrvatske besmislenosti i uzaludnosti? (...)” te se pita „da li je Krleža manje ili nikako Hrvat stoga, što nije vjernik, po najtrivijalnijem malograđanskom uzoru; jer, kako izgleda, samo je dobar katolik, ujedno i dobar Hrvat, po tom bigotnom konceptu” (ibid., str. 24). Krležu se često također optužuje da ne osjeti patnje hrvatskog naroda te se oglašuje na stradavanja od strane režima. Markus (1978) na to odgovara: „To da je Krleža bio među prvima koji je govorio, da bi trebao zapucati "hrvatski revolver" kao znak i simbol hrvatske pobune i osvajanja najnužnijeg samopoštivanja, to je već danas izvan sumnje, a sretan sam što spadam među one, koji su malo pomogli da baš ta krležijanska poruka pobune dopre do pristojnog broja razumnijih hrvatskih glava čak i tu vani (...)” (ibid., str. 26). Za Krležu smatra da je europski i svjetski pisac upravo zato što vrijednosti izrasle u jednom narodu, u jednom predstavniku tog naroda, postaju i općeljudske (...)” te zaključuje kako je s Krležom „hrvatska književnost definitivno stupila u rang europskih književnosti, ostavivši iza sebe provincijalizam, epigonstvo i vjernost tradicionalističkim fasadama, iza kojih prave književne riječi bilo nije” (ibid., str. 31). Markus u svojim člancima tijekom godina ne mijenja svoj pozitivan stav o Krleži ni kao piscu ni kao osobi.

Iste godine, Bogdan Radica u "Hrvatskoj reviji" objavljuje svoj šesti članak u kojem se dotaknuo Miroslava Krleže, što svakako govori koliko mu je on značio u životu. Sam Radica je na početku članka napisao: „Kada sam, prvi put, ranih dvadesetih godina, stigao u Zagreb, ogromna moja želja bila je sresti i čuti, u jednu riječ, vidjeti Krležu. Taj susret u meni titra zanosom mladosti. Krleža je govorio čitave večeri, i ja sam ga slušao, nikada ni zasićen niti zamoren” (Radica, 1979:50-51). No, iako je Krleža na Radičinu generaciju, dok su još bili mladi, ostavio dubok dojam kao polemičar i pisac koji se oštro obračunava svim "veličinama", Radica ipak smatra da Krležino stvaralaštvo nije doseglo onaj nivo koji imaju neki svjetski veliki pisci, kao npr. Barbusee, a kao razlog navodi sljedeće: „Ali i u tim ratnim dometima, Krleža nije uspio da od našeg slučaja, u kojem umire hrvatski čovjek, ostvari slučaj svakog, bilo kojeg čovjeka suočenog s ratom i u ratu. Razlog leži u tome, što Krleža viče i protestira, dere se, umjesto da stradanje i patnju, uzaludnu koliko može biti, dâ, odnosno izrazi, ni više ni manje snažnijom, nego što ona može biti kod svakog čovjeka suočena umiranjem u ratu!” (Radica, 1979:54). Što se Krleže kao osobe tiče, Radica (1979) iznosi svoja razmišljanja i pita se kako to da Krleža, nakon što je od strane Tita donesena odluka da se likvidira nacionalna inteligencija, nema odvažnosti da se pobuni na takvu činjenicu te da njegova savjest kroz sve tipično njegove emocije ne nalazi „ni riječi, ni opravdanja ni dijalektičkih raščlamba?” (ibid.)

Nadalje, čude ga neki Krležini postupci, kao npr. činjenica da je prisustvovao tridesetoj godišnjici formiranja OZNE ili UDBE: „Krležino nas prisustvovanje ubija! Je li se ikada dogodilo, da bi netko Krležina volumena u bilo kojoj zemlji prisustvovao proslavi bilo koje policije?" (ibid., str. 60) Radica smatra da je Krleža, da je želio, mogao biti svjedokom jedne velike tragedije: „Da je Krleža kazao i polovicu istine o laži, u kojoj on i njegovo društvo živi, izgleda nam, da bi on bio možda jedan od najpotresnijih svjedoka tragedije i jednog stoljeća i jednog naroda, ili čak i niza naroda, koji su prisiljeni živjeti pod olovnim nebom velike laži!" (ibid., str. 62). Na kraju članka Radica navodi kako bi volio donijeti zaključak te se pita na koji način bi bilo najbolje zaokružiti Krležinu cjelinu. Ono u što Radica ne sumnja je mišljenje da je Krleža najplodniji hrvatski pisac: „Osim hrvatskog je čak i balkanski pa i srednje-europski, koji je u svima književnim oblicima najviše napisao", no Radica misli samo na kvantitetu. Hvali njegovu smionost u predratnim djelima te smatra da „od prosvjetiteljsko-iluminističkih vremena do danas, nije nitko kod nas ulio kod našeg čovjeka toliko smionosti koliko Krleža" (ibid., str. 67). Članak završava riječima: „Na Krleži je, da u ovoj godini svoje osamdeset i pete godišnjice pokaže Hrvatskoj pravac, kroz koji ona može doći do svoje samostalnosti", a završava prijetnjom: „ukoliko on to ne učini, i njegova će se književnost poistovjetiti lažju i izgubiti u retorici, bolešću hrvatskih iluzija" (ibid., str. 69).

U članku Kvirina Vasilja iz 1979. pod naslovom "O Krležinu nebu", autor se dotiče religije i Krležina odnosa prema njoj. Smatra da ono što vjera u Boga može značiti za duhovni život neke osobe, ne može se načelno ničim drugim zamijeniti te da nijekanje religije znači nijekanje određenih ljudi i načina njihova života: „Religija je sigurno sjedište najviših ljudskih ideala: tko ljubi Boga svim srcem, taj ljubi također čovjeka svom dušom" (Vasilj, 1979:122). Vasilj komentira kako poštuje Krležine stavove o religiji iako se s njima ne slaže: „Kada god Krleža izrazi svoje uvjerenje iskreno, njegovu subjektivnu vjeru poštivam. Ne samo to: ja estetski uživam u čitanju njegovih pjesama, makar one završavale s posve nereligijskim stihovima", što nije slučaj s Krležinim riječima o "nebu": „Međutim, kad Krleža opisuje svoje nebo – ono što on piše o nebu nije očito neko religijsko nebo (...). On je, da je lojalan prema istini, trebao naglasiti, da pri tome ne ocrta neko religijsko nebo nego svoje vlastito. Ali on postupno upravo obratno: on bi htio svoje nebo prokrijumčariti kao religijsko nebo pa tako kažnjava i ponizuje sama sebe svjesnom neistinom" (ibid., str. 123). Za razliku od ostalih emigrantskih pisaca, Vasilj je prvi koji je pisao o odnosu Miroslava Krleže prema religiji i to iz vrlo katolički nastrojene perspektive, čime se vidi njegovo izravno neslaganje s Krležinim stavovima o religiji i "nebu". Iako se ne slaže s tim aspektom Krležina stvaranja, u članku se

može iščitati kako Vasilj ipak cijeni Krležu kao književnika. Svoj članak završava riječima da je Miroslav Krleža „posve krivo prikazao nebo, da ga tako mogne lakše pobiti: dosta je njegovu pomisao iznijeti na svjetlo dana, da uvidimo njegov besmisao" (ibid., str. 124).

Nakon Krležine smrti

Miroslav Krleža umro je 29. prosinca 1981. godine u Zagrebu. Tom je prigodom uredništvo "Hrvatske revije" objavilo članak pod naslovom "Prigodom smrti Miroslava Krleže". Ni nakon njegove smrti uredništvo nije imalo mnogo lijepih riječi, osim za njegov književni opus koji je jedna od rijetkih stvari koju oni izuzetno cijene. Za Krležu kao osobu, u navedenom članku, smatraju da je bio i ostao „zarobljenik i sluga Komunističke partije, i živ i mrtav!" te se pitaju „može li niže pasti kao čovjek jedan književnik, koji se prikazivao revolucionarcem i humanistom, i borcem za slobodu!" (Uredništvo, 1982:19). Vidljivo je kako oni preziru Krležu kao osobu, a ne kao književnika, i to se nije promijenilo ni nakon njegove smrti: „Za čiju se slobodu borio Miroslav Krleža? Hrvatski književnik, koji do svoga zadnjega daha robuje i služi tamničarima i tlačiteljima svoga vlastitoga naroda! Revolucionar, koji postade poniznim "dvorskim pjesnikom" jednog okrutnog Diktatora!" (ibid., str. 19) Navode kako su se nadali da će učiniti nešto, barem na kraju svog života, što će mu rasvijetliti obraz jer navode kako su oni kao pojedinci i narod željeli „da se Krleža odbije od tirana i vrati svojem narodu!", no on to nije učinio, već je „umro kako je i živio, na najnižoj (ne)ljudskoj razini, kao lakaj uzurpatora naše domovine!" (ibid., str. 20). Obavijest o njegovoj smrti uredništvo (1982) nije primilo sa žalošću zbog gubitka jednog velikog književnika, već zato jer ih je kako navode: „ta vijest definitivno i nepopravljivo razočarala u zadnjim nadama, da će Krleža svojim književnim djelima dati osvjetljenje časti i ponosa, makar i u posljednji čas!" (ibid., str. 21). Iz njihovih zaključnih rečenica: „Bilo bi ljudski bolje i hrvatski časnije, da je Krleža bio nešto manji književnik, a nešto veći Čovjek: sigurno bi od toga za njegovu zemlju i njegov narod bilo više koristi i časti" (ibid. str. 19), može se zaključiti kako je njegova vrijednost kao književnika nesumnjiva te je za sobom ostavio mnoštvo knjiga neporecive vrijednosti, no zamjeraju mu priklanjanje režimu i ne zastupanje stavova hrvatskog naroda.

Sljedeći je članak objavljen 1982. u 1. broju "Revije", pod naslovom "Sukob stvaraoaca i čovjeka - poslije smrti Miroslava Krleže" autora Bogdana Radice, još jedan u nizu njegovih tekstova u kojima piše o Krleži i svojem odnosu prema njemu. Već od samog početka teksta vidljiv je stav koji Bogdan Radica zauzima prema Krleži, a koji se, od kad je počeo pisati o

njemu, nije promijenio. Kaže da je o njemu kritički pisao i prije njegove smrti čime se ograđuje od mogućih optužbi da se radi o književno-kritičkom oportunizmu jer Krleža nije odgovarao na kritike ni dok je bio živ. Radica se buni na dobivenu titulu ustaše ili "ustaškog ideologa" koju je dobio od redakcije "Vjesnika" ili "NIN-a." Smatra da ga Krleža tako nije mogao zvati jer „nije u stanju reći cijelu golu istinu" (Radica, 1982:22). Upravo se taj negativan stav prema Krleži proteže kroz cijeli tekst. Ton mu je izrazito ironičan i sarkastičan što se vidi po riječima: „Krleža je za vrijeme teških sukoba u Stradoslaviji (...) znao govoriti da je stanje u zemlji takvo, da bi on želio nestati s lica zemlje deset minuta poslije Titove smrti. Po svoj prilici, pod takvim dojmovima, nadživio je Tita nešto više od godine dana. Tako je sebi osigurao ispraćaj u vječnost na Mirogoju" (1982:22). Radica (1982) navodi kako Krleža u inozemstvu nije stekao preveliko poštovanje zbog malog broja prijevoda. I ne samo to, ističe i da je u našoj cjelokupnoj javnosti djelovao samo na one ljevičarski usmjerene koji su ga smatrali svojim duhovnim vodičem. Krleža je unatoč svim počastima koje je zaslužio kao ideolog režima, zadnjih godina počeo i "gundati", ali samo unutar svoja četiri zida. Umro je u 88. godini života osamljen, od uremije. Umirao je u tom sistemu, kako piše Radica, više kao Šolohov (dvorjanin), nego li kao Pasternak (on je u svojem Doktoru Živagu dao ono, što je Krleža mogao dati "da je imao kičme"). Gotovo da mu se izruguje pišući da je završio život „više kao stari Glembajevac" nego li kao Đilas koji se znao suprotstaviti (usp. Radica, 1982:22-24). Krleži, piše Radica (1983), nikada nije bilo teško u životu. Navodi kako su mu se djela uvijek objavljivala, i u predratnoj i u poslijeratnoj Jugoslaviji, a svi njegovi časopisi od "Književne Republike" pa do "Pečata" nisu se plijenili⁹. Nije nikada bio u tamnici (usp. Radica, 1982:23). Radica to objašnjava time što kaže da je Krleža volio i zaniijekati da je u Partiji. Uz to, „Srbijanska čaršija je u Krleži vidjela izrugivača nacionalne tradicije, a i trebali su Krležu zbog književnih i ideoloških razloga „jer u Srbiji nije bilo marksista na višem književnom stupnju" (ibid. str. 24). Nadalje, govori o vremenu Krležinog "čistilišta", kad je strahovao za vlastitu egzistenciju jer su mu mnogi prijetili, ali je Tito sve spriječio. Opisuje i svoju blisku vezu s Krležom koji ga je zamolio da on, Radica, intervenira kod Kardelja da se Krležu konačno prihvati, da se ne bi dogodilo da se u pobjedi hrvatskih, srpskih i slovenskih staljinista (Đilas, Dedijer, Kardelja) i njemu dogodi kao npr. Gorkome pod Staljinom (usp. Radica, 1982:24). Ali, nastavlja Radica, ništa mu se nije dogodilo jer bi „Partija u očima svoje javnosti više izgubila nego dobila". Radica smatra da im Krleža nije trebao jer je bio u sukobu s vodećima. I zato je bio u Zagrebu, zaštićen od ustaške vlasti, u

---

⁹ Radica u svojoj izjavi griješi, jer je časopis "Plamen" zabranjen, "Književna republika" obustavljena nakon zabrane dvobroja 3-4 zbog „komunističke propagande", časopis "Danas" je bio policijski zaplijenjen i zabranjen, "Pečat" zbog Krležina Dijalektičkog antibarbarusa (Brešić, 2014:119-129).

prvom redu od Budaka. Ali i Budak i Vranešić su likvidirani odmah nakon što su četnici stigli u Zagreb. U Pavelićevoj NDH (u kojoj su žestoko progonjeni svi protivnici režima, pogotovo komunisti) je vladao stav da treba sačuvati književnika. Takav stav nisu držali u komunističkoj satrapiji (usp. Radica, 1982:23-24). Radica je Krležu okarakterizirao kao osobu koja ništa ne čini, ni dobro ni loše, nego se povlađuje svakom sistemu. Ovako to ističe: „Da li je nešto mogao učiniti u prilog Budaka, onih prvih dana, kada je i sam bio pod terorom komunističkog nasilja, sumnjam, ali je činjenica, da ne bi ništa učinio niti da je bio u opasnom stanju, što se da zaključiti iz njegova kasnijeg držanja" (ibid.). Njegovu pasivnost još naglašava spominjanjem nekih osoba, također partizana, marksista, intelektualaca (Tuđman, Veselica, Gotovac, Tomićić) koji su protjerani samo zato jer su "služeći se ustavom i marksističkom doktrinom, tražili da se u Hrvatskoj postave principi nacionalne ravnopravnosti i ekonomske podijeljenosti u cilju uspostave stvarnog, a ne kamufliranog marksizma" (ibid., str. 25). Nadalje, Krležu vidi kao osobu bez stava, koji je pod Titovom totalitarnom vlašću trpio sve: od uvreda, poniženja, progonstva do "genocidiranja hrvatskoga naroda". On je samo šutljivi promatrač „jedne od najvećih tragedija koju je hrv. narod doživio pod režimom" (ibid.). Također, piše da nije imao odvažnosti da iznese duboke osjećaje hrvatskog naroda u patnji pod velikosrpskom čizmom. Što se jezika tiče, kritizira to što je Krleža potpisao Deklaraciju o jeziku (1967.), ali ništa nije učinio da je provede u djelo. Radica je ogorčen nad činjenicom da je Krleža prisustvovao komemorativnim proslavama godišnjica OZNE/UDBE. Time smatra da je izgubio pravo da se naziva humanistom. Također, komunizam, njegove aparate i torture smatra krivcem za gaženje svih ljudskih prava i „srozava čovjeka na zadnjeg bezvrijednika i tvar" (ibid.). Radica kritizira i Krležino stvaralaštvo i jedino djelo koje donekle priznaje je "Hrvatski bog Mars". Naziva to njegovim najknjiževnijim i najoriginalnijim djelom. Na samom kraju teksta također umanjuje njegovo stvaralaštvo kad kaže: „Mi smo se osvrnuli na Krležu, koji je s obzirom na svoje književne vrijednosti, kojih je bilo i nije (...)" (ibid., str. 28). Osim pasivnosti, Radica Krleži pripisuje i širok negativan utjecaj kod mladih ljudi kroz tri generacije - između dvaju ratova i nakon drugog rata. Mladi ljudi su u našim prostorima izolirani od Europe i Amerike i sve struje osim marksizma Krleža je „površno, ali agresivno, svojom, za neupućene uspješnom frazeologijom sjekao, isprevrtao (...) A mladost je Krležu fanatično slijedila." (ibid.) Nadalje, Radica spominje i Krležino negiranje Katoličke crkve, jer je to smatrao nazadnjaštvom i primitivnošću. Krležu optužuje i za rušenje povijesti i kulturnog života. Na kraju kaže da „mi kao cjelina i narod nismo nikada izgledali bjedniji od ove sredine, u kojoj je vladao duh Miroslava Krleže" (ibid.). Krležino stvaralaštvo i život naziva "Krležinom filozofijom". Ona je

po Radici stvorila negativan tip fanatika koji bi uništio i ubio za "neljudsku ideologiju". Uspoređuje tadašnju Hrvatsku i Poljsku u kojoj se pojavio otpor prema toj ideologiji jer je ona vjerski i nacionalno jedinstvena. Krležu, dakle, osobno smatra odgovornim za gubljenje domovine i za iseljavanje tisuće Hrvata. Pred sam kraj teksta, Radica i dalje oštro kritizira komunizam. Opisuje ga kao „oštru provaliju, koja prijeti na europskom jugoistoku njegovoj ideologiji, koja je više zla nego li dobra nanijela u svim onim zemljama, koje je zarobila i orobila kroz svoju vlast mraka i nasilja. Ta ideologija je narod i zemlju lišila osnovnih vrednota slobode, sreće, blagostanja itd." (ibid., str. 27). U zadnjim rečenicama, objašnjava zašto se tekst zove tako kako se zove – "sukob čovjeka i stvaraoca". Naime, Krleža je umro u borbi za ideologiju, a ne za čovjeka, i tu je njegova tragedija te kako kaže Radica: „Stvaralac je ubio čovjeka, a čovjek je umrtvio stvaraoca" (ibid., str. 28). I zapravo, Krležinu bi smrt Hrvatska, prema Radici, trebala gledati kao svoje oslobođenje, a ne kao tragediju.

Grubišić, književnik koji je imao nešto drugačija stajališta i mišljenje o Krleži za razliku od Bogdana Radice, u "Reviji" je u ožujku 1982. objavio svoj esej: „Kontradikcije književnog djela i životne poniznosti povodom smrti Miroslava Krleže". Već se po naslovu može zaključiti da tekst govori o Krleži s dva aspekta. Većina suradnika "Hrvatske revije" bili su Krležini ideološki protivnici, ali su iznimno cijenili Krležu književnika. O Miroslavu Krleži pisalo se mnogo, češće pohvalno nego kritički. Grubišić odmah ističe kako bi valjalo razlučiti radove koji govore o Krležinu djelu, od onih koji su samo varijacija izrečenoga. Tek nakon toga mogli bi se donijeti zaključci o stvarnim kontradikcijama o Krleži. Grubišić (1982) zatim navodi koje su to kontradikcije vezane uz Krležu: sam Krleža naglašavao je kako nikad nije volio Dostojevskog, no utjecaj ovog ruskog pisca vidljiv je u "Gospodi Glembajevima"; drama "Aretej", koju mnogi smatraju njegovom najuspjelijom dramom, preopterećena je nepotrebnim esejizmom, traktatima o smislu medicine, ali nedostaje kazališne riječi. Krležina poezija bila je prečesto bezrezervno hvaljena, ali i ponekad negirana itd. Ono što nadalje zaokuplja Grubišićevu pozornost je nedostatak ukazivanja na biblijski sastojak Krležina opusa, budući da i sam Krleža piše kako je njegovao „kult velikih crkvenih blagdan". Od Krleže se očekivalo uzdizanje do najveće europske figure, međutim, on se zadovoljio ulogom počasnog gosta na svečanostima. I ta je njegova poniznost u kontradikciji s veličinom njegovih djela. Grubišić izražava nadu da će vrsnoća i „krležijanstvo", kao skup stilskih figura, izbrisati i nadjačati njegove životne poniznosti te izražava žaljenje što se Krleža nije rodio u nekom velikom i slobodnom narodu jer u tom slučaju ne bi bilo nikakvih dilema (usp. Grubišić, 1982). Krleža je, prema Grubišiću, bio velika ličnost i svaki govor o njemu kao književniku, a bez uključivanja

druge strane – političkih prilika i "klaunerije" vezane uz njega, bio bi nepotpun. Pod "klaunerijom", Grubišić izjednačava njegovu jednost s jednošću čitava naraštaja hrvatskih intelektualaca. Grubišiću Krležina briljantnost nije upitna i završava ovaj esej dostojanstveno, ali uz tračak ironije. Naime, navodi kako više je hrvatskih književnika po zatvorima nego li u Udruženju književnih trudbenika Hrvatske. Time, autor, ali i emigrant, čitatelje još jednom podsjeća da ne živimo u velikom i slobodnom narodu.

Pod rubrikom Pisma uredništvu, Milan Maglica se 1982. godine obratio uredništvu sa svojim mislima o Krleži. Maglica smatra da je nakon Krležine smrti tisak bio preplavljen nekrolozima o Krleži. Krleža je za njega nesumnjivo "jak pisac", ali ono što Maglica (1982) želi istaknuti jest da karakter Miroslava Krleže nije tako svijetao kao njegovi likovi iz romana. Kao primjer navodi činjenicu kako je Mile Budak spasio Krležu za vrijeme rata te se nije morao "klatariti po šumama i gudurama s partizanima, poput Gorana Kovačića i Vladimira Nazora" (Maglica, 1982:173). No, ono što je prema Maglici (1982) najgore je to što nakon sloma NDH u svibnju 1945. godine Miroslav Krleža nije učinio ništa da bi spasio život i odužio se svom kolegi Mili Budaku.

Riječi koje je napisao svećenik Ivan Tomas o Krleži svakako su jedne od ružnijih dosad napisanih u ovoj analizi. U članku "Svježi strani spisi o Stepincu", objavljenog u 3. broju "Hrvatske revije" 1982. godine, Tomas ističe Stepinčevu veličinu u svemu što je on radio, a osobito ističe njegovo stvaralaštvo: „Stepinčevi razgovori, odgovori, izjave, poruke, brojna kardinalska pisma bezuvjetno idu u najljepše, što su najplemenitiji duhovi u povijesti čovječanstva i kršćanstva izrekli ili napisali" (Tomas, 1982:432). Tomas (1982) smatra da je zbog njegova junaštva i ljubavi za hrvatski narod dužnost svakog da poštuje Stepinca te da iznosi samo istinu o njemu. Upravo zbog toga prezire Miroslava Krležu te ga naziva „odurnim klevetnikom hrvatskog naroda, njegove Crkve, njegove svetosti i njegove duhovnosti" (ibid., str. 433). Navodi razlog zbog kojeg ga smatra krivim: „M. Krleža, koji je u svojoj umišljenoj "veličini", poput "nijema psa", kako stoji u Svetom pismu, prešućivao Stepinca i njegovo junaštvo, klevetao je umna i kreposna mučenika Čedomila Čekadu, a nije imao trunke čovječnosti, da osudi gomilu komunističkih nasilja nad Čedomilom" (ibid., str. 433). Dio o Krleži zaključuje mislima: „Ide vrijeme, i već je nastupilo, kada Krleža mora šutke stajati pred istinitim ljudima, poklonicima istine i njezine povijesti, njezine sadašnjosti i budućnosti među Hrvatima i posvuda" (ibid.).

Nepoznati autor N.S. u ožujku 1982. godine napisao je pismo uredništvu koje je iste godine to pismo i objavilo u rubrici Pisma iz domovine. Jedno je od malobrojnih pozitivnih

tekstova o Krleži kao osobi te o njegovom stvaralaštvu. Autor navodi kako je došao u inozemstvo u posjet te je prilikom čitanja hrvatskih iseljeničkih listova shvatio da je potrebno iznijeti neke informacije koje bi hrvatsku emigraciju zanimalo. Navodi kako je osobno poznavao Belu Krležu, a preko nje i Miroslava te smatra da se nakon njegove smrti „puno, različito i često netočno piše u tisku, kako u Domovini, tako i u inozemstvu" (N.S., 1982:582). Pun je riječi hvale te navodi kako je Krleža bio „izvanredno zanimljiv, duhovit, uživao je u vlastitom govoru pa je i druge povukao u taj zanos svojih riječi. (...) S druge strane, znao je biti neugodan, subjektivan, isključiv pa i uvredljiv (bez vulgarnosti) kad bi mu netko išao na živce. A njemu su išli na živce i nezalci i učenjaci, s kojima se u nečemu ne bi složio" (ibid.). Ono što mu se kod Krleže nije svidjelo je „njegovo držanje u situacijama, kad bi morao nastupiti onako odvažno, kako je to činio perom na papiru" (ibid.) Autor pisma piše kako se on ne slaže ni s njegovom ideologijom, jer se pridržavao komunizma. Navodi kako nije točno kako je Krležu pohadao svećenik u bolnici jer ga, prema njegovom mišljenju, Krleža ga nikad ne bi primio na bolesničkoj postelji iz razloga da se ne bi govorilo kako se obratio i primio sakramente (ibid., str. 586). Što se njegovog stvaralaštva tiče, autor pisma smatra kako mu je „pisanje bilo isto što i disanje". Jedino što mu autor ne može oprostiti jesu „ružno napisane riječi o Budaku, jer mu je u NDH bio zaštitnik upravo taj Budak, što je svima poznato" (ibid.). Također, ima potrebu reći nešto i o imenu njegove supruge čije je krsno ime Ljeposava, što je u to vrijeme bilo često davano djeci iz gradova. Belom su je, prema njegovim riječima, nazivali još kao djevojčicu u obitelji, a tako su je zvali i u pučkoj školi, a navodi kako nije istina kako joj je sam Krleža primijenio ime jer je neprimjereno, ali i opovrgava Goldsteinove napise koji tvrdi da je Krleža na prvi spoj s Belom došao pijan pa mu je onda ona odbrusila riječima „neka se nauči boljem vladanju i neka drugi put dođe po nju kad bude trijezan" (ibid., str. 587).

Ante Kadić 1982. u "Reviji" donosi svoj članak "Kupareo: umjetnik i zagonetka života" u kojem iznosi Kupareova stajališta o četvorici hrvatskih pisaca i nekim svjetskim piscima koje je iznio u svojoj knjizi "Umjetnik i zagonetka života". Kupareo je bio pjesnik i profesor estetike koji je dugo godina boravio u Chileu, a „nakon što se vratio u domovinu, njegovi prijatelji i štovatelji bojali su se da će, zbog narušenog zdravlja i u novim neprilikama, prestati s pisanjem. Iako je neko vrijeme bio zamukao, uskoro se počeo javljati po domovinskim vjerskim časopisima" (Kadić, 1982:636). Na kraju eseja Kadić (1982) se pita zašto se Kupareo i on nisu složili u ocjenama nekih od spomenutih pisaca, a odgovara na to što je Kupareo „u svojoj dobroti tražio samo pozitivne crte kod umjetnika o kojima piše, a izbjegava one tamne" (1982:658). Ono što je za našu analizu važno je Kadićev osvrt na Kupareove stavove o

Miroslavu Krleži, na kojega se, uz Andrića, Matoša i Selimovića, posebno osvrnuo. Isprva komentira Kupareovu dobronamjernu, ali po njemu ipak pretjeranu pohvalu: „Kupareo donosi one tekstove, u kojima Krleža umjereno i pristojno piše o vjeri i Crkvi, a zanemaruje i ublažuje one u kojima on, kao bik na crvenu krpu, navaljuje na Isusa, papinstvo i katoličanstvo" (ibid., str. 640) Nadalje, Kadić se ne slaže s Kupareom kad piše da su osobe u Krležinoj "Legendi" (1941) u skladu s Evanđeljem te navodi primjer kako je Isusu dobacila njegova Sjena kako je nezakonito dijete, no Kupareo navodi kako „ta ista Sjena, Isusov ili piščev alter ego, oduševljeno govori o Budhi, propovjedniku Nirvane" (ibid., str. 640). Kadić navodi kako nije ni čudno da je "Legenda" prožeta biblijskim motivima budući da je Krleža još kao dječak želio ući u crkvene redove te je dobro poznao Sveto pismo, no s vremenom se udaljavao od vjerskih korijena: „Kasnije, kao član Partije, posebno u polemici, puštajući maha svojim nabujalim osjećajima, Krleža je napisao stranice, koje spadaju među najžučnije napadaje na svoje sunarodnjake katolike" (ibid., str. 641). Kadić se ne slaže ni s Kupareovim zaključkom oko drame "Aretej" (1959.): „budući da je Aretejeva žena bila pogubljena kao kršćanka (...), Kupareo misli da je Krleža i tu bio u potrazi za nadosjetnim te je čovjeku preporučivao da se mora izdići iznad vremena da bi postao pravi čovjek", no Kadić smatra da se „Krleža i u ovoj drami izrugava katoličkim svetištima (...)" te da „tu nema ništa nadnaravna; nasuprot, vjera je prikazana kao produkt fantazije lakovjernih" (ibid., str. 641-642). Kadić navodi kako je Krleža „vidjevši da su pobijedile ideje iz njegova "Plamena" i da se drugovi ne šale, da ga kao komunistu uzdižu do nebesa i obasiplju privilegijama, Krleža se od 1945. nadalje kolebao te se to odrazilo u njegovim pogledima i djelima nejednake vrijednosti" (ibid., str. 643.) Kadić smatra da je Krleža svoja najbolja djela napisao upravo prije rata te unatoč svim navedenim zamjerkama, smatra ga jednim od stupova hrvatske suvremene književnosti, uz Šenou i Matoša.

Nedjeljka Luetić-Tijan, supruga Pavla Tijana, enciklopedista koji je također kao suradnik pisao za "Hrvatsku reviju", dvije godine nakon suprugova članka, 1983. objavljuje članak pod naslovom "Miroslav Krleža i njegova okolnost", iznoseći o Krleži kao osobi, ali i kao književniku podvojene stavove, a vodi se izrekom Španjolskog književnika Josea Ortege y Gaseta: „Ja sam i moja okolnost" te smatra da „ako to učimo, onda nećemo kazati o Krleži, niti da je velikan, niti neki crveni vrag" (Luetić-Tijan, 1983:282). Donosi Krležinu biografiju od najranijih dana te iznosi neke anegdote iz njegova života, kao npr. da se su malog Krležu neka djevojčica Izabela i predstava u kazalištu udaljile od Crkve, a njegova je vjera popustila kad je s 15 godina čitao Kranjčevićeve, Vojnovićeve i Zoline pjesme. Za njegov književni rad prije početka rata Luetić- Tijan (1983) navodi da je „bio porušiti sve svetinje, na kojima je ljudski

rod tisućama godina gradio civilizaciju. Ljubav prema domovini je glupost, Boga nema, pobožne žene su glupe babe, vrlo okrutne prema svojoj djeci. Smrt je veliko Ništa, jedino vrijedno jest boriti se za pobjedu marksističkih ideja, koje će preporoditi svijet" (1983:287). Za Krležino književno stvaralaštvo navodi kako u njemu nema volje za životom, a za neka djela kao što je "Moj obračun s njima", navodi da je Krleža njima nastojao zabaviti narod budući da je u doba Aleksandrove diktature, kad su novine pisale po naredbi, „ova Krležina knjiga, s vrlo nepravednim osudama pojedinih ljudi, unosila nešto novo u ondašnju tjeskobnu atmosferu" (ibid., str. 288). Luetić-Tijan (ibid.) opravdava Krležin udoban građanski život jer je svojim perom sve pošteno zaradio, uz malu dozu ironije kad kaže da je i svojoj Beli dnevno mogao priuštiti stotinu svježih ruža (usp. ibid., str. 289). Što se vremena 2. svjetskog rata tiče, Luetić-Tijan navodi kako je Krleža za vrijeme rata „spavao na krecetu, čitao, pisao i pohađao crkve, a dotle s drugovi vodili borbu po šumama i gorama (...), a kad su se pobjedonosno vratili u Zagreb, mnogi od njih se zapitaše: kako to, da njihov glavni bard nije došao k njima u šumu, da djelom potvrdi svoje komunističko uvjerenje (...)" (ibid., str. 290). U to vrijeme, navodi Luetić-Tijan, Krleža je dolaskom Tita „spasio život, ali je izgubio čast i svoje ljudsko dostojanstvo", a smatra i kako mu narod „to nije oprostio i zbog toga nije njega u velikoj žalobnoj povorci otpratio na vječni počinak" (ibid., str. 291). Luetić-Tijan za njegov predgovor u katalogu za Izložbu smatra da „skače s ideje na drugu, udara po Katoličkoj Crkvi, papama, inkviziciji, slavi patarene, s potpunim nepoznavanjem piše o Srednjem vijeku (...)", te zaključuje da „Pisati o onom razdoblju ratova i buna, razdora među plemstvom, ratovanju protiv bogumilskih heretika, zahtijeva duboko poznavanje povijesnih činjenica, ali Krleža sa svoje visine crvenog arbitra kulture i književnosti, znajući da mu nitko ne smije odgovoriti i upozoriti na njegovo pristrano promatranje historijskih zbivanja, daje oduška svojim fantazijama pišući s komunističkim manifestom u lijevoj ruci i namigujući desnim okom četničkim elementima u beogradskoj vladi" (ibid., str. 294). Kao jednu od Krležinih zasluga, Luetić-Tijan priznaje zapošljavanje suradnika "Hrvatske enciklopedije" u Leksikografskom zavodu, iako su bili katolici, prijatelji Mate Ujevića. Luetić-Tijan piše i vlastitu zgodu s Matom Ujevićem i Krležom kad su je navodno 3 puta odbili da radi u Leksikografskom zavodu i to, kako navodi, zbog toga što je Krleža pročitao u "Hrvatskoj reviji" kako je njezin muž loše pisao o njemu te joj je poručio neka on prestane pa će razmisliti, a ona zaključuje: „Vidi ti pjesnika Petrice Kerempuha, kako on ucjenjuje svoje protivnike, sasvim u stilu šuti ili ćeš dobiti po glavi. Pa to je sramota!" (ibid., str. 297). Luetić-Tijan piše i o odnosu Andrića i Krleže te smatra da je, za razliku od Andrića, Krleža i bolji književnik i čovjek (v. ibid., str. 300) te za razliku od

njega Krležu „nikad nije zatajio svoje hrvatstvo, do kraja je ostao hrvatski književnik; komunist i jugoslavenski orijentiran. Andrić je pošao mnogo dalje, on se sasvim posrbio" (ibid., str. 301), no navodi kako su se u domovini ljudi pitali kako to da Krležu ne prosvjeduje na zločine od strane beogradskih vlasti. Luetić-Tijan na to daje mišljenje kao je on sve dobro vidio i čuo, ali je bio vezan, no mogao bi „sasvim prekinuti, ali on nije imao u sebi snage, prepustio se lagodnom življenju, promatrao glupost i nepravdu, koje su prelazile svaku mjeru" te se „iz njegova "Dnevnika" daje naslutiti da nije bio sretan" (ibid.). Luetić –Tijan nakon svega zaključuje da su Krležu „stvorile okolnosti" te ih je „umio iskoristiti da postane književno ime, ali on je kao čovjek tim okolnostima podlegao" (ibid., str. 302).

Ono što je pisce u emigraciji, ali i ostale koji su poznavali Krležu često mučilo je Krležin odnos prema religiji. Kvirin Vasilj iz SAD-a piše članak "Religija i prirodne znanosti" u kojem raspravlja o pojmovima religije, božanstva, Svemiru, vjeri u Boga i dogmatizmu, potkrjepljujući svoje tvrdnje filozofskim razmišljanjima Sartrea, Wigena, Sagana i sl. Kvirin (1985) smatra da „religijski ljudi trebaju skrupulozno ljubiti istinu i živjeti skromno na temelju svog vlastitog rada. Oni ne smiju sebi nikada dopustiti, da se služe poluistinama i neistinama u svojim propovijedima i pisanju" te ga iznenađuje nastojanje Šagi Bunića, teologa „da predstavi Krležu kao hrvatskog katolika" (1985:217). Iako, navodi Vasilj, Krležu jest kršten, pita se što će inteligentni ljudi držati o promašenom naporu da se književni ugled Krleže pogrešno upotrijebi u prilog Katoličke Crkve u Hrvatskoj, kada, kako navodi „svi znaju da je Krležu bio ateist, i to one niže, vulgarne, uvredljive i nasilne naravi" (1985:218). Vasilj smatra da je Krležu o religiji pisao „nelogično, donkihotovski agresivno i vulgarno psovački", a ponižava ga i grubljim riječima, da je „niska i bijedna kukavica pred bijednom vlašću nastojao kompenzirati za svoj osobni kukavičluk uvredama i psovkom, a ne nekim logičnim ili nelogičnim dokazima, kako bi pristojalo jednoj kulturnoj osobi, protiv religije svoga naroda" (ibid., str. 218). Osim toga, za Krležu smatra da nije posjedovao ni toliko "umne dubine" da shvati marksističku filozofiju te je izražavao čuđenje oko činjenice da brojni ljudi vjeruju u "Bezgrešno Začće" poslije Darwina. Vasilj osuđuje sve one koji Krležu smatraju vjernikom jer smatra da to vrijeđa i vjernike i nevjernike, prve jer „drsko vrijeđa njihovo religijsko uvjerenje", a druge jer im „pokušava oduzeti pravo na čovjeka od kojeg oni, možda, crpe svoju životnu utjehu i ohrabrenje" (ibid., str. 218).

Bogdan Radica 1986. u drugom broju "Revije" ponovno objavljuje jedan od svojih brojnih članaka vezanih uz Miroslava Krležu. Za Krležu navodi kako se tijekom rata nitko nije toliko bojao kao Krležu: „on i ovdje osjeća, da je komunistička mladost, koju je on oduševljavao

svojim pisanjem, sumnjala u njega od onog časa, kad se on nije pojavio u šumi" (Radica, 1986:269). No, Radica smatra: „Atmosfera Gvozda je i suviše jasna. Krleža se saginje bezgraničnom oportunizmu, osuđuje svoje bivše marksističke zaljubljenike, koji su od njega sisali mlijeko vječne revolucije, koja nikada ne prestaje, i govori jezikom, ali i misliju najuobičajenijeg oportuniste, koji osjeća, da nema više smisla izlagati život s konačno stečenim pozicijama, nego braniti *status quo* svojeg i Belina života. Radica slikovito navodi kako on nije ni Petrica Kerempuh, ni Don Quijote, već „Pinocchio, velikog i dugačkog nosa, koji je sve primirisao i zna što znači siguran i naravan kompromis s vlašću" (Radica, 1986: 272). Navodi također i neke Krležine izjave o emigraciji te zaključuje da je „Krleža strastveno revoltiran na emigraciju, posebno na hrvatsku emigraciju, koju smatra glupom i najglupljom" (ibid., str. 273). Radicu očito duboko vrijeđa Krležina tobožnja izjava kako „hrvatska emigracija još uvijek ne realizira fijasko ideologije Mussolinija i Hitlera" (ibid.) te smatra kako se Krleža u tome itekako vara. Zaključuje kako je Krleža „poslušni i odani vjernik historičkog materijalizma, koji je sav svoj život utrošio na uvjeravanju i hrvatske i ostale omladine, da je ta ideologija jedini put k oslobođenju čovjeka od političkog, socijalnog i idejnog ropstva" no ne negira činjenicu „da njegovo književno djelo nije obogatilo Hrvatsku stvarateljskim vrednotama" (ibid., str. 274). Radičino se mišljenje o Krleži ne mijenja, iako je od prvog članka u kojem je prvi put iznio svoje mišljenje o Krleži prošlo nešto više od 30 godina.

U članku Kvirina Vasilja "O sofizmu poredbe i nekim drugim sofizmima" Vasilj (1986) raspravlja o terminima poredbe, slike, sofizma te ih oprimjeruje navodeći djela pisaca kao što su Ivan Supek, August Cesarec i Dostojevski. Za Krležina djela smatra kako su bogata raznim sofizmima, poredbama, ali izriče to u negativnom smislu: „Njegova djela svakako sačinjavaju jedan od najbogatijih rudnika neistina i poluistina u svjetskoj literaturi. Ima neistina i zabluda i u Aristotelu i Tomi Akvinskome. Ali, oni su puki siromasi u tome pogledu prema bogatašu Krleži" (Vasilj, 1986:431). Za Krležu također smatra da u njegovim stavovima ništa ljudsko ne sadrži neku konačnu vrijednost pa stoga „ono što daje neku ljudsku vrijednost Krležinim djelima, to su iskre ljudske transcendencije; ono, što im je priječilo, da postanu najviša ljudska vrijednost, to je nijekanje čovjekove transcendencije" (ibid., str. 432).

Krsto Spalatin, devet godina nakon Krležine smrti, u "Hrvatskoj reviji" objavljuje članak u "Uz Krležine (raz)govore", iznoseći Krležine govore koje je zapisivao od 63. do 88. godine Krležina života bosanski publicist Enes Čengić i objavio u knjizi "S Krležom iz dana u dan". Članak obiluje citiranjem ulomaka iz navedene knjige. Spalatin (1989) ne iznosi kritičko mišljenje o Krleži, ali se nad nekim njegovim izjavama, kao što su: „Sve sam ja to pisao,

govorio, lajao kao što sada govorim, pišem i lajem, ali u noći mračnoj i tamnoj, Kumrovečki nokturno" pita „Zašto Kumrovec, Titovo rodno mjesto, predstavlja noć, a znamo da je Tito jedina svijetla točka, jedini vladar na jugoslavenskom obzorju kojega nije nikad kritizirao" (Spalatin, 1989:85). Spalatin se osvrće i na temu nadbiskupa Stepinca i Krležin odnos prema njemu. Iako ga, kako Spalatin navodi, spominje jako rijetko, zaključuje da mu je Stepinac često na pameti. (usp. ibid., str. 86). Navodi i Krležino predavanje "Moj obračun s njima" u dvorani Glazbenog zavoda, brani Stepinčeve postupke te komentira kako Krleža „nema nikakvih dokaza da je Nadbiskup bio upleten u spomenuti puč, a kad bi Stepinac bio imao ikakve veze s pobunjenicima, zaključak bi imao glasiti obratno: njegova nesuradnja s ustašama je očita, i to od svibnja 1941. do kraja. Ali Krleža ubraja u ustaše i sve Hrvate, koji nisu prihvatili komunističku verziju oslobođenja" (ibid., str. 87). Može se zaključiti da se Spalatin osvrnuo isključivo na Krležin politički aspekt ne spominjući njegovo književno stvaralaštvo. Naziva ga „nepokolebljivim jugoslavenskim federalistom" te da „poznaje samo dvije političke dogme svoga doba: u svojoj politici Tito ima praktički uvijek pravo i Hrvatima nema danas života izvan Jugoslavije" (ibid., str. 89).

Situacija oko Mile Budaka je često spominjana tema u tekstovima hrvatskih emigranata, a još se više raspravlja o tome tko je kriv te je li Krleža njegovu smrt mogao spriječiti. Članak Slavka Borića "Mile Budak i Hrvatska 1989. godine" jedan je od takvih članaka u kojem on piše o njegovoj tragičnoj sudbini. Borić navodi kako nije lako reći je li Krleža htio i mogao pomoći Budaku: „Možda mu nije mogao pomoći baš zato, što je Budak njemu pomogao da spasi glavu. (...) Da li je nešto pokušao? Ne znam. Ostaje činjenica, da je Krleža ostao živ u ustaškom Zagrebu, i da je Budak ubijen u komunističkom Zagrebu, te da tu smrt Krleža nikad nije osudio" (Borić, 1990:203). Borić otvoreno govori tko je kriv za njegovu smrt i tu navodi i Krležu: „Za Budakovu smrt krivi su: Englezi, koji su ga izručili; Tito, Vladimir Bakarić, Vladimir Nazor i Miroslav Krleža, koji smrt nisu spriječili" (ibid., str. 204). Smatra da nad njima visi težina zločina koju neće moći sa sebe skinuti „nikakvim izmišljotinama, nikakvim oportunizmom, nikakvim kukavičlukom, nikakvim neznanjem, nikakvim pranjem ruku" (ibid.).

Zatim, još jedan hrvatski književnik, Boris Maruna, s negativnim predznakom piše o Krleži kao osobi, njegovom pisanju i poznavanju hrvatske povijesti. Navodi kako je u zagrebačkom časopisu "Danas" u Krležinoj recenziji Jarebove knjige "Pola stoljeća hrvatske politike" pročitao kako Krleža negativno govori o Eugenu Didi Kvaterniku. Krležino viđenje Dide i čitave hrvatske povijesti Maruna opisuje da se „svodi zapravo na mutnu bujicu velikih i

žestokih pridjeva u najboljoj tradiciji lenjinističkih huškanja i obračuna, koji, sagledani i proanalizirani dublje, ne ostavljaju za sobom ništa doli apsolutnu pustoš praznog korita jedne od korodoveških rijeka" (Maruna, 1990:260). A za Krležu ironično kaže da on „poput svih marksističkih pobožnika, uistinu sve znade, i prema tome, ne može ništa naučiti. Nema nade da nešto nauči" (ibid.).

Iste godine u drugom broju "Hrvatske revije" Ante Kadić se u kratkom članku "Otvoreno pismo književniku Zvonimiru Kulundžiću" brani od Kulundžićevih, prema njegovim riječima, pogrešnih tvrdnji koje je Kulundžić napisao u svojoj knjizi "Tajne i Kompleksi Miroslava Krleže" o tome kako je Kadić znao kome će biti dodijeljena Nobelova nagrada. Prilikom svoje obrane, o Krleži kao osobi i književniku govori kako je Andrić dobio nagradu „jer ga je Beograd više gurao nego Krležu, koji se nikad nije odrekao svog hrvatstva, jer Andrić piše lijepim stilom i zadire u vječne probleme, dok je Krleža često pucao na mrtve Glembajeve i strastveno sudjelovao u izgradnji sistema, koji na Zapadu smatraju totalitarnim" (Kadić, 1990:454). Za Krležu također smatra da je bio među prvima koji je zagovarao slobodu književnog stvaranja, ali da se njega pita, nagradu bi dao obojici. (v. ibid., str. 454). Zaključuje porukom Kulundžiću kako može pisati o Krleži što god želi, samo da njega ne uvlači u to, ali napominje da iako je Krleža „kao čovjek i pisac pri vlasti, mnoge razočarao, mi na njega gledamo u cjelini te ga i dalje smatramo jednim od naših najboljih pisaca" (ibid.).

Zaključak

U ovom je istraživanju bilo ukupno 56 priloga iz emigrantske "Hrvatske revije" (1951. – 1990.) koji su se ticali Miroslava Krleže (1893. – 1981.). Prilozi su djelo 25 različitih autora od kojih su neki o Krleži pisali relativno često. Bogdan Radica je ovdje objavio čak 7 članaka koji se tiču Krleže. Toliko i Uredništvo "Revije", koje najčešće izvještava o situaciji u domovini, pa usput i o Krleži, bez sudova. Osnivač i urednik "Revije" Vinko Nikolić autor je 5 priloga o Miroslavu Krleži od kojih u trima u sklopu svojih neutralnih izvještaja o stanju u Hrvatskoj. Antun Bonifačić, drugi "Revijin" osnivač i urednik, objavio je također 5 članaka u kojima komentira stanje u domovini, ali u svih 5 komentira Krležino političko djelovanje i otvoreno izražava svoje nezadovoljstvo. Najviše mu prigovara što nije skupio snage da učini više za hrvatski narod, već je šutio te se time izdvojio iz vlastite kulture. Posebna meta Bonifačićevih napada bio je Krležin predgovor katalogu Izložbe srednjovjekovne umjetnosti naroda

Jugoslavije u Parizu 1950., kojega smatra da je samo način da Krleža postane članom srpske Akademije. Ostali emigrantski pisci objavili su po jedan, dva, a neki i tri članka o Krleži.

Svi oni ponajviše su se bavili Krležinim političkim statusom. U 23 članka su se osvrnuli na politički i na književni aspekt njegova života, najčešće mu priznaju književne zasluge, a kritiziraju njegovo političko držanje. Samo u 7 članaka autori se osvrću na Krležino književno stvaralaštvo te mu priznaju status velikog i plodnog pisca. Koliko je hrvatskoj emigraciji smetalo Krležino držanje u vrijeme 2. svjetskog rata, ali i poslije rata, govori činjenica da u 24 članaka izriču posve negativan sud i uglavnom ne razumiju Krležino ponašanje. Zamjeraju mu što se nije uspio izdignuti iz malograđanštine i što je uživao u konformizmu pod Titovom zaštitom (B. Radica), što je negator nekih tipično hrvatskih i zapadnih vrijednosti (G. Borić), što je vodio unutarnju borbu između otpora i podređenosti režimu (M. Majetić), da je dvorjanik i dvorski zabavljač (B. Radica), osoba koja je poslala u šumu brojne partizane, ali sam se nije maknuo iz udobnosti svog doma (Uredništvo), podvrgnuo se šutnji i nije ništa poduzeo kako bi se spasili određeni ljudi koji su dolaskom Tita ubijeni (M. Šimić, B. Radica, M. Maglica, S. Borić), nije dignuo svoj glas protiv režima (Grubišić), da je zarobljenik i sluga Komunističke partije koji bi više učinio za narod da je jednako velik čovjek kao što je velik književnik, (Uredništvo), klevetnik hrvatskog naroda, Crkve, svetosti i svega duhovnoga (I. Tomas), osoba koja je dolaskom Tita izgubila čast i ljudsko dostojanstvo te nije imao u sebi snage pa se prepustio lagodnom življenju (N. Luetić-Tijan), ateist uvredljive i nasilne naravi (K. Vasilj) itd.

Negativni stavovi emigracije prema Krleži nisu se mnogo mijenjali tijekom godina, odnosno od 1951. do 1991. i povratka Hrvatske revije u domovinu. Jedini emigrantski pisac koji je u svoja tri članka iz 1975., 1976. i 1978. isključivo pozitivno pisao o Krleži bio je Zlatko Markus, hrvatski publicist i esejist. Iako vremenski razmak između članaka nije velik, njegovo se mišljenje tijekom vremena nije promijenilo. Osim Kadića, ni jedan od ostalih autora nema takve isključivo pozitivne stavove o Krleži u oba aspekta njegova života.

Razni stavovi vidljivi su u tekstovima koji su objavljivani tijekom njegova života, ali i nakon njegove smrti, no uglavnom se nisu bitno mijenjali te su oni pisci, poput npr. Radice, koji je napisao mnogo članka u rasponu od 1955. do 1986. godine, imali svoje ustaljeno mišljenje o Krleži. Za razliku od Krležina političkog angažmana, većina autora ne dovodi u sumnju njegovu umjetničku veličinu. U 18 je članaka Krležino stvaralaštvo opisano kao veliko i bogato, dok je u 7 članka i njegovo stvaralaštvo dovedeno u pitanje (G. Borić, I. Lendić, M. Maglica, K. Vasilj, B. Maruna). U dijelu analiziranih tekstova Krležino književno djelo nije

opisano ni kao pozitivno ni negativno, već su autori ili neutralni, ili navode i pozitivne i negativne strane.

Autori analiziranih priloga su Hrvati koji su za vrijeme ili nakon rata emigrirali u europske zemlje i Ameriku te su surađivali u "Hrvatskoj reviji". Izuzetak je autor potpisan inicijalima N. S., čiji je tekst objavljen 1982. u rubrici "Pisma iz domovine", i taj je za Krležu pozitivan. Emigrantski autori većinom su publicisti (I. Bogdan, B. Radica, I. Lendić, K. Mirth, M. Majetić, Z. Markus, M. Šimić, N. Luetić – Tijan), književnici (Antun Bonifačić, G. Borić, V. Nikolić, I. Lendić, M. Vidović, B. Kadić, K. Spalatin, B. Maruna), književni povjesničari (M. Majetić, A. Kadić, V. Grubišić), svećenici (K. Vasilj, I. Tomas), glazbeni pedagozi (I. Cerovac) te politički aktivni djelatnici (V. Nikolić, K. Mirth, M. Maglica).

Zanimljivo je kako su najoštrije tekstove protiv Krleže napisali upravo svećenici Ivan Tomas i Kvirin Vasilj. Ivan Tomas prezire Miroslava Krležu te ga naziva „odurnim klevetnikom hrvatskog naroda, njegove Crkve, njegove svetosti i njegove duhovnosti“. Navodi razlog zbog kojeg ga smatra krivim: „M. Krleža, koji je u svojoj umišljenoj "veličini", poput "nijema psa", kako stoji u Svetom pismu, prešućivao Stepinca i njegovo junaštvo, klevetao je umna i kreposna mučenika Čedomila Čekadu, a nije imao trunca čovječnosti, da osudi gomilu komunističkih nasilja nad Čedomilom“. Kvirin Vasilj je mnogo blaži u izričaju, a i prvi je koji je pisao o Krležinu odnosu prema religiji. Iako se ne slaže s tim aspektom Krležina stvaranja, u članku se može iščitati kako Vasilj ipak cijeni Krležu kao pisca.

Iz svega se može zaključiti da se stavovi cjelokupne emigracije o Miroslavu Krleži ne razlikuju mnogo od dvaju članaka koji su poslužili kao polazište ovome istraživanju, tj. od eseja Bogdana Radice "Sukob stvaraoaca i čovjeka – poslije smrti Miroslava Krleže" i eseja Vinka Grubišića "Kontradikcije književnog djela i životne poniznosti – povodom smrti Miroslava Krleže". U najkraćem, uglavnom postoji nerazmjer u viđenju Krleže kao pisca i Krleže kao građanske, političke osobe. Od osnutka emigrantske "Revije" pa sve do njezina povratka u domovinu ta se stajališta nisu mijenjala, a nisu se niti ublažavala nakon Krležine smrti. Emigrantski su pisci jedinstveni u osudi tzv. Krležine ratne i poratne šutnje dok je prije rata svojim "oštrim jezikom" znao se zalagati za dobrobit hrvatskog naroda prije rata. Ne razumiju zašto nije iskoristio svoj književni ugled kod Pavelića, a u prvome redu kod Josipa Broza Tita s kojim je bio u prijateljskim odnosima.

Literatura

Primarna

1. BONIFAČIĆ, Antun (1951a) Hrvatska stvarnost. *Hrvatska revija*, 1 (1), str. 3-6.
2. BONIFAČIĆ, Antun (1951b) Iz zemlje progresivne slobode i demokracije. *Hrvatska revija*, 1 (2), str. 177-178.
3. BONIFAČIĆ, Antun (1951c) Rouge za "iniversalnu istoriju kulture ("Sors boni Croati emigrare domo"). *Hrvatska revija*, 1 (3), str. 177-178.
4. Uredništvo (1952) Iz kulturne problematike današnje Hrvatske. *Hrvatska revija*, 2 (4), str. 405-409.
5. BOGDAN, Ivo (1953) Hrvatska i problemi civilizacije. *Hrvatska revija*, 3 (4), str. 409-442.
6. BORIĆ, Gojko (1955) Razgovor o književnim prilikama i neprilikama u Jugoslaviji. *Hrvatska revija*, 5 (2), str. 180-188.
7. RADICA, Bogdan (1956) Veliki strah: Zagreb 1945., poslije deset godina. *Hrvatska revija*, 5 (4), str. 399-412.
8. BORIĆ, Gojko (1958) Opasnost jednog puta. *Hrvatska revija*, 8 (1), str. 92-96.
9. NIKOLIĆ, Vinko (1958) Krleža i Andrić predloženi za Nobelovu nagradu. *Hrvatska revija*, 8 (2), str. 206.
10. LENDIĆ, Vinko (1958) Suvremenost Kranjčevića: povodom 80. godišnjice pjesnikove smrti. *Hrvatska revija*, 8 (3-4), str. 213-236.
11. Uredništvo (1959) Miroslav Krleža – predsjednik saveza književnika Jugoslavije. *Hrvatska revija*, 9 (1), str. 124.
12. RADICA, Bogdan (1960) Slovo o hrvatskom slovu: razmatranja kroz sjećanja. *Hrvatska revija*, 10 (4), str. 420-434.
13. NIKOLIĆ, Vinko (1962) Deset najboljih hrvatskih pjesama između dva rata. *Hrvatska revija*, 12 (3), str. 249.
14. BORIĆ, Gojko (1963) Nesretan početak hrvatske književnosti u njemačkim prijevodima. *Hrvatska revija*, 13 (2), str. 241-242.
15. NIKOLIĆ, Vinko (1963) Miroslav Krleža i enciklopedija. *Hrvatska revija*, 13 (3), str. 366.
16. NIKOLIĆ, Vinko (1963) Jubilej Miroslava Krleže: njegova 70. godišnjica života i 50. književnog rada. *Hrvatska revija*, str. 13 (4), str. 557-563.

17. MIRTH, Karlo (1965) Autoportret Bogdana Radice; razgovor s njim – prigodom njegove 60. god. života. *Hrvatska revija*, 15 (1-2), str. 444-448.
18. N.N. (1965) Pismo ravnatelju enciklopedije Krleži. *Hrvatska revija*, 16 (1), 444-448.
19. MAJETIĆ, Miljenko (1966) Na sitno Ranka Marinkovića. *Hrvatska revija*, 16 (2-4), str. 247-257.
20. NIKOLIĆ, Vinko (1966) Hrvatska u znaku značajnih jubileja. *Hrvatska revija*, 16 (2-4), str. 316.
21. NIKOLIĆ, Vinko (1966) Komunistička borba napada Zlatka Tomičića. *Hrvatska revija*, 16 (2-4), str. 401-402.
22. NIKOLIĆ, Vinko (1967) Krleža i deklaracija. *Hrvatska revija*, 17 (1-2), str. 156.
23. MAJETIĆ, Miljenko (1968) Prvi Evropljanin i druge priče; O hrvatskom intelektualcu Tinu Ujeviću i njegovoj društvenoj funkciji. *Hrvatska revija*, 18 (3), str. 298-308.
24. Uredništvo (1968a) Krleži Herderova nagrada. *Hrvatska revija*, 18 (3), str. 356.
25. Uredništvo (1968b) Goranova nagrada Miroslavu Krleži. *Hrvatska revija*, 18 (3), str. 471.
26. VIDOVIĆ, Mirko (1969) Cijenjeni gospodine Uredniče. *Hrvatska revija*, 19 (1-2), str. 166-168.
27. MATVEJEVIĆ, Predrag (1969) Krleža – razmetni sin koji se vraća svom očinskom ognjištu samo da bi mogao od njega ponovno otići. *Hrvatska revija*, 19 (3), str. 266-268.
28. RADICA, Bogdan (1970) Narratori Croati, moderni e contemporanei. Franjo Trogranić. *Hrvatska revija*, 20 (1), str. 123-127.
29. KADIĆ, Branko (1970) From Croatian Renaissance to Yugoslav Socialism. *Hrvatska revija*, 20 (3), str. 416-420.
30. NIZETEO, Antun (1970) Whitman u Hrvatskoj. *Hrvatska revija*, 20 (4), str. 1044-1058.
31. RADICA, Bogdan (1972a) Titov nokturno: konac druge Jugoslavije. *Hrvatska revija*, 22 (2-3), str. 163-180.
32. RADICA, Bogdan (1972b) Otvoreno pismo Miroslavu Krleži. *Hrvatska revija*, 22 (4), str. 419-428.
33. Uredništvo (1973a) Mirko Božić ostao sam! *Hrvatska revija*, 23 (2), str. 274.
34. Uredništvo (1973b) Dije se Hrvati na dva dijela: u mrtvace i u grobare; Uz 80-godišnjicu života Miroslava Krleže. *Hrvatska revija*, 23 (3), str. 446-447.
35. MARUNA, Boris (1973) Noćas će kišiti nad Europom. *Hrvatska revija*, 23 (3), str. 376-386.

36. BABIĆ, Ivan (1973) Poštovani gospodine! *Hrvatska revija*, 23 (3), str. 447-450.
37. KADIĆ, Ante (1973) Matoš i Krleža o Starčeviću; povodom 150 godišnjice rođenja Ante Starčevića. *Hrvatska revija*, 23 (4), str. 517-527.
38. ROJNICA, Ivo (1973) Nagodbenjaštvo – naša narodna tragedija. *Hrvatska revija*, 23 (4), str. 532-543.
39. ŠIMIĆ, M. (preveo) (1974) Za Hrvatsku spasiti što se spasiti daje. *Hrvatska revija*, 24 (1), str. 100-102.
40. MARKUS, Zlatko (1975) Uzvratit ćemo zubima. *Hrvatska revija*, 25 (3), str. 315-335.
41. VITEZIĆ, Ivan (1975) Andrić i Krleža; za obrazloženije sudove o njihovu identitetu. *Hrvatska revija*, 25 (3), str. 351-366.
42. BORIĆ, Gojko (1975) Novi brojevi "Kontinenta". *Hrvatska revija*, 25 (3), str. 410-412.
43. MARKUS, Zlatko (1976) Hrvatska godine 1976. *Hrvatska revija*, 26 (1), str. 37-49.
44. TOMAS, Ivan (1976) Malo svjetla na ličnosti i djela dvojice književnika. *Hrvatska revija*, 26 (1), str. 134-137.
45. MARKUS, Zlatko (1976) Hrvatska razmeđa: tko i što smo mi. *Hrvatska revija*, 26 (2-3), str. 301-305.
46. CEROVAC, Ivan (1976) Emigrantske zgode i nezgode. *Hrvatska revija*, 26 (2-3), str. 378-382.
47. MARKUS, Zlatko (1977) Nekoliko napomena uz 135. godinu Matice hrvatske. *Hrvatska revija*, 27 (1), str. 74-75.
48. GRUBIŠIĆ, Vinko (1977) Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati, izd. Knjižnica Hrvatske revije, knjiga 14, München – Barcelona 1975. *Hrvatska revija*, 27 (1), str. 101-105.
49. RADICA, Bogdan (1977) Jugoistočna Europa u borbi za ljudska prava. *Hrvatska revija*, 27 (2), str. 147-157.
50. MARKUS, Zlatko (1978) Krležini hrvatski barjaci. *Hrvatska revija*, 28 (1), str. 22-32.
51. GRUBIŠIĆ, Vinko (1978) Domovinska riječ, književnopovijesni ogledi. *Hrvatska revija*, 28 (1), str. 119-122.
52. P.T. (1978) Ustaško-komunističko "bratstvo po oružju". Preneseno iz Iskre (München, 15 VII 1978. *Hrvatska revija*, 28 (3), str. 530-531.
53. RADICA, Bogdan (1979) Miroslav Krleža: od presudbe kroz rasudbe do prosudbe. *Hrvatska revija*, 29 (1), str. 49-69.
54. VASILJ, Kvirin (1979) O Krležinu nebu. *Hrvatska revija*, 29 (1), str. 121-124.

55. MALVIĆ, Gašpar (1979) Pisma uredništvu. *Hrvatska revija*, 29 (2), str. 375.
56. KADIĆ, Ante (1979) Krležin roman "Na rubu pameti" i njegov osakaćeni torzo na engleskom. *Hrvatska revija*, 29 (3), str. 511-515.
57. Preneseno iz Vjesnika (1980) Miroslav Krleža: Napustio nas je idealni barjaktar svjetskog mira. *Hrvatska revija*, 30 (3), str. 493-494.
58. RADICA, Bogdan (1980) Ivan Supek o krivovjerju na ljevici. *Hrvatska revija*, 30 (3), str. 667-670.
59. VASILJ, Kvirin (1981) Kršćani i marksisti i ideja njihove suradnje. *Hrvatska revija*, 31 (1), str. 56-67.
60. GRUBIŠIĆ, Vinko (1981) Nikola Batušić: hrvatska drama od Demetera do Šenoe. *Hrvatska revija*, 31 (1), str. 148-150.
61. TOMAS, Ivan (1981) Pokasan pogovor podvigu prebjegličke prekriticnosti. *Hrvatska revija*, 31 (3), str. 500-602.
62. TIJAN, P. (1981) Nacionalna pripadnost pisaca u Enciklopediji Jugoslavije. *Hrvatska revija*, 31(4), str. 731.
63. Uredništvo (1982) Prigodom smrti Miroslava Krleže. *Hrvatska revija*, 32 (4), str. 19-21.
64. RADICA, Bogdan (1982) Sukob stvaraoca i čovjeka – poslije smrti Miroslava Krleže. *Hrvatska revija*, 32 (1), str. 22-28.
65. GRUBIŠIĆ, Vinko (1982) Kontradikcije književnog djela i životne poniznosti: povodom smrti Miroslava Krleže. *Hrvatska revija*, 32 (1), str. 29-34.
66. MAGLICA, Milan (1982) Pismo uredniku. *Hrvatska revija*, 32 (1), str. 35-54.
67. RADICA, Bogdan (1982) O Krleži i meni pa o srdžbi srpske štampe. *Hrvatska revija*, 32 (2), str. 351-352.
68. TOMAS, Ivan (1982) Svježi strani spisi o Stepincu. *Hrvatska revija*, 32 (3), str. 411-438.
69. Uredništvo (1982) Krleža i Pavelić, Krleža Hrvat ili Jugoslaven. *Hrvatska revija*, 32 (3), str. 568.
70. N.S. (1982) Pismo uredniku. *Hrvatska revija*, 32 (3), str. 585-589.
71. KADIĆ, Ante (1982) Kupareo: umjetnik i zagonetka života. *Hrvatska revija*, 32 (4), str. 636-659.
72. KADIĆ, Ante (1983a) Krleža – kronologija života i rada. *Hrvatska revija*, 33 (1), str. 113-120.

73. KADIĆ, Ante (1983b) Polemika Dedijera i Matkovića o Krleži. *Hrvatska revija*, 33 (1), str. 141-142.
74. LUETIĆ – TIJAN, Nedjeljka (1983) Miroslav Krleža i njegova okolnost. *Hrvatska revija*, 33 (3) str. 281-302.
75. SPALATIN, Krsto (1983) Sudbina hrvatsko učenjaka. *Hrvatska revija*, 33 (2), str. 378-382.
76. KADIĆ, Ante (1983) Od povijesti do legende: Krleža o Križaniću. *Hrvatska revija*, 33 (4), str. 701-709.
77. GRUBIŠIĆ, Vinko (1984) Religija i prirodne znanosti. *Hrvatska revija*, 34 (2), str. 250-264.
78. VASILJ, Kvirin (1985) Religija i prirodne znanosti. *Hrvatska revija*, 35 (2), str. 206-220.
79. KADIĆ, Branko (1985) Journal of Croatian Studies. *Hrvatska revija*, 35 (4), str. 725-727.
80. RADICA, Bogdan (1986) U očekivanju trećeg milenija. *Hrvatska revija*, 36 (1), str. 3-6.
81. KRLEŽA, Miroslav (1986) O nadbiskupu Stepincu. *Hrvatska revija*, 36 (1), str. 95.
82. RADICA, Bogdan (1986) Krleža: post mortem, *Hrvatska revija*, 36 (2), str. 269-274.
83. Uredništvo (1986) M. Žigrović: U žitu i kukolju. *Hrvatska revija*, 36 (2), str. 355-356.
84. VASILJ, Kvirin, (1986) O sofizmu. *Hrvatska revija*, 36 (3), str. 425-432.
85. GRUBIŠIĆ, Vinko (1986) Hrvatski jezik pod pljuskom zlobe i nestručnosti. *Hrvatska revija*, 37 (4), str. 653-656.
86. ROJNICA, Ivo (1987) Jedna povijesna, kulturno-političko dokumentarna knjiga. *Hrvatska revija*, 37 (1), str. 145-150.
87. GRUBIŠIĆ, Vinko (1987) Vuk Karadžić i hrvatski jezik 19. i 20. st. *Hrvatska revija*, 37 (3), str. 16-26.
88. KADIĆ, Ante (1988) Na spomen profesoru Filipu Lukasu uz 30 godišnjicu njegove smrti. *Hrvatska revija*, 38 (1), str. 16-26.
89. Uredništvo (1988) Kako je osuđen Vranešić. *Hrvatska revija*, 38 (1), str. 165-166.
90. SPALATIN, Krsto (1989) Uz Krležine razgovore. *Hrvatska revija*, 39 (1), str. 83-95.
91. KADIĆ, Ante (1989) Autobiografska djela Mile Budaka: "Ratno razdoblje" i "Na vulkanima". *Hrvatska revija*, 39 (4), str. 677-703.

92. BORIĆ, Slavko (1990) Mile Budak i Hrvatska 1989 godine. *Hrvatska revija*, 40 (1), str. 201-205.
93. MARUNA, Boris (1990) Pismo iz Kalifornije: Na dan mrtvih 1989. *Hrvatska revija*, 40 (1), str. 260-205.
94. JAREB, Jere (1990) Prilog životopisu fra Mile Budaka (Sv. Rok, Lika, 30. kolovoza 1889 – Zagreb, 7. lipnja 1945). *Hrvatska revija*, 40 (2), str. 311-355.
95. KRLEŽA, Miroslav (1952) "Blato po sebi". Preneseno iz Književnih novina (Beograd, 12.4.1952) Urednički naslov. *Hrvatska revija*, 2 (3), str. 317-318.
96. KRLEŽA, Miroslav (1963) Croatica, Naslovnica Balada Petrice Kerempuha (Ljubljana 1936). *Hrvatska revija*, 4, str. 561-562.
97. KRLEŽA, Miroslav (1980) Napustio nas je idealni barjaktar svjetskog mira Preneseno iz Vjesnika (Zagreb, 7.5.1980. Urednički nadnaslov: Dva priloga za antologiju ljudske mizerije. *Hrvatska revija*, 3 (3), str. 493-494.

Sekundarna

1. BAŠIĆ-KOSIĆ, Nataša, ur. (2003) Bibliografija Hrvatske revije: 1951-2000. Zagreb: Matica hrvatska.
2. BLAŽEKović, Milan (1996) *Bio-bibliografski leksikon suradnika Hrvatske revije*. Zagreb: Školske novine-pergamena.
3. BREŠIĆ, Vinko (2001) Hrvatska emigrantska književnost (1945 – 1990). U: *Teme novije hrvatske književnosti*. Str. 179-212. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
4. BREŠIĆ, Vinko (2014) Emigrantska "Hrvatska revija" (1951. – 1990.). U: *Praksa i teorija književnih časopisa*. Str. 175 – 188. Zagreb: Filozofski fakultet.
5. BREŠIĆ, Vinko (2013) Nacionalni kontekst emigrantske "Hrvatske revije". U: *Hrvatska revija. Časopis Matice hrvatske*. Zagreb: Matica hrvatska.
6. GRUBIŠIĆ, Vinko (1991) *Hrvatska književnost u egzilu*. München-Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
7. Hrvatska književna enciklopedija. 2 svezak Gl-Ma (2010) [glavni urednik Velimir Visković]. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
8. JELČIĆ, Dubravko (1997) *Povijest hrvatske književnosti : tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*. Zagreb: Naklada Pavičić.
9. KRLEŽA, Miroslav (1932) *Moj obračun s njima*.

10. LASIĆ, Stanko (1989) *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knj. 3. Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10.4.1941-8.5.1945).* Zagreb: [Ljubljana : Globus ; Delo].
11. MATVEJEVIĆ, P. (1993) Izložba Srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije. U: *Krležijana*, 1 svezak, A-LJ. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
12. MILANJA, Cvjetko (1991) *Doba razlika.* Zagreb: Stvarnost.
13. MILANJA, Cvjetko (1996) *Hrvatski roman 1945. - 1990.* Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
14. ŠAKIĆ, Tomislav (2010) Emigrantska književnost. // Hrvatska književna enciklopedija. 1, A-Gl [glavni urednik Velimir Visković]. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
15. ŠKVORC, Boris (2004) Egzilna i emigrantska književnost: Dva modela diskontinuiteta u sustavu nacionalnog književnog korpusa u doba kulturalnih studija. U: *Kolo*. 2 (2004). Zagreb: Matica hrvatska.
16. Ur. Babić, Nataša; uredništvo Thesaurusa Dobričević, Tatjana et al. (2003) *Hrvatska retrospektivna bibliografija periodičnih publikacija.* Ogledni svezak, Hrvatska revija: 1951-2000. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
17. VISKOVIĆ, Velimir (2000) Krleža, Miroslav U: *Leksikon hrvatskih pisaca.* (ur. Fališevac, D., Nemec, K., Novaković, D. Zagreb: Školska knjiga.
18. VISKOVIĆ, Velimir, ur. (1999) *Krležijana*. 2 svezak, M-Ž. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
19. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1217-> *Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije*– članak, pristupljeno, 3.6.2017.

Sažetak

Rad se bavi istraživanjem odnosa hrvatske emigracije prema Miroslavu Krleži (1893. – 1981.) u prilogima "Hrvatske revije" (1951. – 1990.). Nakon uvoda s najvažnijim tezama o Krležinom životu i djelu te o profilu i ulozi "Hrvatske revije", časopisu koji je okupljao pisce i intelektualce izvan domovine, u radu su kronološki predstavljani, analizirani i interpretirani svi prilozi autora koji su pisali o ovome domovinskom autoru. Eseji dvojice suradnika "Revije", Bogdana Radice i Vinka Grubišića, reprezentativni su za odnos prema jednome od najvećih hrvatskih pisaca 20. stoljeća. Za njih, kao i za većinu "Revijinih" suradnika, Krleža nije iskoristio svoju nesumnjivu političku moć u nacionalnome interesu te je tako vlastitim neangažmanom nanio štetu svome narodu. Unatoč negativnom stavu i jedinstvenoj osudi tzv. Krležine ratne i poratne šutnje, većina "Revijinih" suradnika cijeni Krležu kao književnika i uglavnom ne dovodi u pitanje njegovu važnost i veličinu za nacionalnu književnost i kulturu. Ova stajališta većine emigrantskih pisaca nisu se mijenjala niti nakon Krležine smrti.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, Hrvatska revija, emigrantska književnost

Abstract

The paper deals with the research of the attitude of the Croatian emigration towards Miroslav Krleža (1893-1981) in the texts appearing in "Hrvatska revija" (Eng. *Croatian Review*; 1951-1990). After introducing the most important knowledge about the life and work of Miroslav Krleža and the role of "Hrvatska revija", the magazine which was gathering writers and intellectuals outside their homeland, all contributions from authors who wrote about Krleža were chronologically presented, analyzed and interpreted. The essays of two contributors to "Revija", Bogdan Radica and Vinko Grubišić, present the attitude towards one of the greatest Croatian writers of the 20th century. For them, as well as for the most of the contributors of "Revija", Krleža did not use his undoubted political power in the national interest, and therefore caused damage to his nation. Despite the negative attitude and the unified disapproval of the so-called silence of Krleža during and after the war, most of the writers in "Revija" appreciate Krleža as a writer and mostly do not question his importance in the national literature and culture. These views of the majority of emigrant writers did not change even after Krleža's death.

Key words: Miroslav Krleža, Hrvatska revija, emigrant literature